KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVI. évfolyam. Május—Junius. 3. füzet.

A vallásos érzelem lélektani megvilágítása.

Irta: Péterfi Lajos.

Mindazok, akik megfigyelésük tárgyává az emberi lélek tüneményeit tették, egyetértenek abban, hogy lelkünk egységes, részekre nem osztható, olyan erőforrás, melynek merőben másnemű tulajdonságai vannak, mint a körülöttünk lévő érzéki világ tárgyainak. Tüneményei: a gondolkozás, érzés és akarás egyaránt nagyjelentőségűek; de mégis kétségtelen, hogy egyéni és társadalmi életünk súlypontja az érzelemben van. Eszünkön és akaratunkon könnyen uralomra jut a lélek érző erejének hatalma. A gondolkozó észt lépten-nyomon tévedésbe ejti, ítéleteiben elfogulttá teszi, akaratunkat pedig akárhányszor igazságtalan cselekvésre ragadja a szeretet, a gyűlölet, a félelem vagy valamelyik más érzelem kényszere. Érzelem nélkül, még a dolgok mélyébe sokkal élesebben belelátó észtehetség mellett is, rideg volna életünk. Ezt az igazságot fejezi ki a kebel rejtélyeiben olyan tisztán látó költőnk, Petőfi is, mikor mondja: „Az ész miatt akár megfagyhatnánk, de szívünkben fölmelegít a láng".

Azonban én azzal, hogy lelkünk más irányú jelenségeivel szemben kiemelem az érzelem jelentőségé', az értelem fontosságát éppen nem akarom kisebbíteni. A kettőben együtt ragyog az emberi lélek fensége. Ha lelkünket a naphoz hasonlítjuk, annak mindenre világosságot derítő fénye, mely nélkül örök sötétségben élnénk, az értelem lesz; de érzelem nélkül olyanok volnánk, mint a világító égi test meleg nélkül: nem volna bennünk színpompájával elragadó lelki világ. Hiába hatolna be értelmünk a természet titkaiba s hasztalanúl birkóznék a végtelen nagy és végtelen kicsiny problémáinak megoldásával: ha nem élne ugyanabban a lélekben szeretet, mely embert emberhez csatol, mely családot és társadalmat létesít.

Az érzéstelen ember, még sokkal kiválóbb értelmi képesség birtokában is olyan volna, mint *Az ember tragédiájá*nak hideg lelkű Luciferje, nem ismerne, nem találna barátot, rokont, testvért a teremtésben.

Mikor érezünk, lelkünket a maga munkájának a hatása indítja meg. Minden érzelem kedélymozgalom, lelki hangulat, a magunk állapotának tudatunkba jutása, az agyunkat foglalkoztató gondolat visszhangja. De gondolatvilágunk mégis gazdagabb, mint érzelemvilágunk, mert gondolkozásunk fejlődésére a nyelv, a tanulás erős hatással lehet. Ámde a szó csupán a gondolat kifejezésének eszköze; érzelmeink formáinak megjelölésére, sajnos, nincsen semmiféle eszközünk. Így megismerésüknél majdnem kizárólag a magunk megfigyelésére vagyunk utalva. Ami szemeim előtt vagy fülem hallatára végbement, amit olvastam, mihelyt figyelmes felfogás útján tudatomba jutott, vagyis gondolattá alakult bennem, már közölhetem másokkal is; de az az öröm, amit rég nem látott barátom újralátása idézett elő lelkemben, az a fájdalom, melyet enyéim szenvedésének hatása kelt, csak annyiban jöhet másnak is tudomására, amennyiben arcom vagy magaviseletem elárulja. A gondolat mindig valami másra, kivűlünk lévőre vonatkozik, az érzelem a gondolat okozata, bennem születik meg és bennem lesz oda.

Minden gondolatunk hangolja lelkünket némileg, tehát jár vele érzelem is; a lelki mozgalmat azonban mégis csak akkor vehetjük érzelem-számba, ha jelentkezése oly nagy erejű, hogy jól vagy rosszul esik, tetszik vagy nem tetszik, kellemes vagy kellemetlen, szóval ha hangulata erősebb. Mihelyt az érzelemhangulat akármelyik irányban magasabb erőfokot ér el, úgy tünik fel előttünk, mintha maga a gondolat, mely fölébresztette, hirtelen kiszorulna öntudatunkból s helyét is az érzelem foglalná el. Pedig ott van a háttérben, bár kevesebb tudatossággal a gondolat is; mert e kettő kapcsolata elválhatatlan, e kettő egymást előidéző, egymással váltakozó tartalma az öntudatnak. A harag, mely a homlokot összeráncolja, a félelem, melytől a test tagjai remegnek, a bánat, mely mar, kellemetlen hangulatú érzelmek, míg az öröm, a boldogító szeretet és a jövőt rajzolgató remény, kellemes öntudat-állapotok. Ez is, az is egyformán gondolat szülötte és gondolat társa. Tulajdonképen tehát a gondolat tartalma esik kellemesen vagy kellemetlenül.

Érzelmeink egy része a testi szervezet szükségleteiből fakad.

Ilyen nevezetesen az éhség és a szomjuság; ilyen az a gyönyör, melyet szomjas embernél egy ital friss víz élvezete okoz. Ezek oktalan állatoknál is jelentkeznek.

A társas élet viszonyainak gondolatai által ébresztett érzelmek, minők a szülők szeretete gyermekeik iránt vagy a gyermekek ragaszkodása szüleikhez, már emberibb érzelmek, de fejletlen formában az állatoknál is megtalálhatók. A vallásos érzelem azonban egészen magasabb rendű, csak ember keblében ébredhet, gondolkozó, okoskodó képességet tételez föl.

Azonban mielőtt a vallásos érzelem természetét vizsgálni kezdeném, éppen annak megértetése céljából, előbb egy pillantást kell vetnem más magasabb érzelmeinkre.

Magasabb érzelmeink az ítélő és következtető gondolkozással vannak szoros kapcsolatban, azért értelmi érzelmeknek is nevezik. Négy csoportba szokták őket foglalni, u. m. esztétikai érzelmek, erkölcsi érzelmek, az igazság érzelme és a vallásos érzelem. Az első a szép és rút, a második a jó és rossz, a harmadik az igaz és hamis eszméi körébe tartozó gondolatok kisérője. A vallásos érzelem szülő oka az isten eszméje; ez minden szépet, minden jót, minden igazat egyesít magában.

A szép, jó és igaz világeszme. Teljes megvalósulásuk a tökéletességet jelenti. Mi emberek életünkben csak keveset valósíthatunk meg belőlük. Mikor ez megtörténik, a lelket gyönyörűség fogja el, a legmagasabb élvezet gyönyöre. A szép, jó és igaz eszméjéből egy keveset megvalósíthat életében a teljesen műveletlen ember is. Tehát a legmagasabb eszmék nyujtotta gyönyör magasztos érzelme egy ember előtt sem ismeretlen.

Hogy mi a szép, jó és igaz, azt az emberi lélek megérezi. Az a belső érzékünk, mely a szépet és rútat veszi észre és különbözteti meg, az ízlés. Ami ízlésünket kielégíti, kellemes, ami sérti, kellemetlen kedélymozgalmat támaszt bennünk. Minél műveltebb ízlésünk van, annál több nemes élvezetben részesít a maga szépségeivel a természet és a művészet, viszont annál érezhetőbben bántja lelkünket a rút, ami az emberi életben olyan bőséges mértékben található.

Éppen olyan fontos lelki műveltségünk szempontjából az igaz és hamis, a jó és rossz kérdése, mint a szépé és rúté. A jó és rossz megkülönböztetés mindig cselekedeteinkre vonatkozik. E kérdésben belső érzékünk az erkölcsi érzet vagy lelkiismeret; ez a

jót helyesli és e helyesléssel lelki öröm, a rosszat elítéli és ez elítéléssel kellemetlen érzelem társul. Az igaz és hamis kérdésében döntő bírónk az igazságérzet; ítéleteit szintén kellemes vagy kellemetlen érzelemhangulat kiséri. Az ízlés, a lelkiismeret és az igazságérzet munkája a legmagasabb értelmi munka, helyeslésök gyönyöre a legnemesebb öröm. E háromféle kellemes érzelem együtt is, külön-külön is az emberméltóság büszke öntudatára emel minket. A három belső érzék művelődésünk három hatalmas pillére.

De a művelődés palotáját, mely e három oszlopon nyugszik, a vallásos érzelem tetőzi be, hogy aztán az emberi szív édes otthont találjon benne. Ez magasabb érzelmeink koronája. Az isten hatalmának gondolása és vele való viszonyunk átérezni tudása kelti életre. Az isten fogalmában a szép, jó és igaz harmonikus összhangban egyesülve jelenik meg. Ennélfogva a vallásos érzelemben az ízlés, az erkölcsi érzet és az igazságérzet gyönyöre természetének minden sajátossága megtalálható.

Különben a három világeszme: a szép, a jó és az igaz, mely az istenfogalom lényeges eleme, sem a természetben, sem az emberi életben sohasem jöhet egymással ellenkezésbe; a velök járó érzelmek is harmonikusan megférnek egymás mellett. A fejlett ízlés nem ítélheti szépnek, amit a lélek másik érzéke rossznak tart, sem a lelkiismeret jónak, akár azt, ami az ízlés szemében rút, akár azt, ami az igazságérzet bírói széke előtt hamisnak bizonyult.

Lelkünkben nem volna képzelhető vallásos érzelem, ha a szép, jó és igaz észrevételére belső érzékeink nem volnának. Az isten eszméje az árnyéktalan tiszta fény képét juttatja eszünkbe; ezzel szemben az ember élete, még lelki élete is, árnyék és fény, szép és rút, jó és rossz, igaz és hamis tarka vegyülete. Így is van ez jól, mert ha tökéletesek volnánk, *miként a mi mennyei atyánk tökéletes*, már nem lehetne életünknek szép célja a tökéletesedés. Szükségünk van kellemetlen érzelmekre is, hogy a kellemeseket, bánatra, hogy az örömet jobban tudjuk élvezni. Köznapi bajaink, vesződségeink hatásai kellenek, hogy ünnepi érzelmünk, a vallásos érzés a poros, sáros földtől magasabb ideák felé bírja emelni lelkünket. Nagy isteni jótétemény tehát reánk nézve, hogy lelkünkben ellentétes érzelmek váltakoznak.

Nemcsak sokféle érzéshangulat él lelki világunkban, hanem egyazon érzelem is más-más színezettel és más-más erőfokon nyi-

latkozik meg. Maga a vallásos érzelem sem kivétel. Az emberek koruk, nemök, életviszonyaik és műveltségök szerint különféle fokán állanak az érzékenységnek.

A gyermekek leginkább váltakozó érzelmeik hatása alatt állanak. De azért vallásos érzelmök sohasem mélyebb, mert értelmök fejletlen, ismeretkincsök kevés lévén, elvontabb gondolatokkal nem szeretnek foglalkozni; ha mégis erőltetik erre, akkor érzelem helyett unalom jelenik meg lelkökben. Mi szülők tapasztaltuk ezt, mikor azzal próbálkoztunk, hogy kisebb gyermekeinknek istenről, erényről, bűnről fogalmat adjunk. A vallásos érzelem könnyen ébred a gyermeki lélekben. Az istennel is szívesen foglalkozik a gyermek élénk fantáziája, azért hitre és erkölcsre vonatkozó ismereteket értelmes nevelők mesébe dugva közölnek vele, hogy az új ismeret egyenesen képzeletét ragadja meg.

Különbség vehető észre a vallásos érzelem iránt való fogékonyság tekintetében férfi és nő között is. A nők általában véve érzelmesebbek, vallásosabb kedélyűek. Náluk élőbb, hatóbb a vallásos érzelem, mint a férfiaknál. A vallástalan és hitetlen férfi kedélyében is fedezhető fel valami hiány, mert vallásos érzelem lelkében nem ébredvén, arra a maga alakító hatásait nem teheti meg, hanem a vallástalan nőben akármilyen szép legyen is különben, ennek az érzelemnek a hiánya egyenesen bántja szépérzékünket. Ismeretes erre vonatkozólag az a szép hasonlat, hogy az ilyen nő olyan, mint az illattalan szép virág. Mondhatnók: drága ékszer, melyből kiesett és elveszett a gyémántja.

Eltéréseket tár elénk a vallásos érzés az emberek életmódja szerint is. Falusi népünk, ahol téves szociális felfogások apostolai meg a korcsma lelkét még meg nem mérgezték, mindenütt nyílt, egyenes gondolkozású és vallásos kedélyű. Ennek okát a templom s az örök szép és igaz természet nevelő hatásában kereshetjük. A romlatlan természet fia életében szép jellemző vonás, hogy magyarázatot minden különösebb kérdésben isten akaratában keres, a gondviselés gondolata nemcsak elméjét foglalkoztatja, hanem szívét is. Balsorsot, szerencsétlenséget önmegadással tűr; bú, bánat el nem csüggeszti, nem ejti oly hamar kétségbe, mint a magas falak köré zártan élő városi embereket; nála az öngyilkosság bűnével alig találkozunk.

Hogy az érzelmi fogékonyság a foglalkozással is oki kapcsolatban van, kétségtelen. A tudomány munkásainál, kiknek nappali

és éjjeli gondja az ismeret igazságainak keresése, az igazságérzet szokott jobban kifejlődni; lelki szemeik e tekintetben élesebben látnak, mint a másokéi. Csak parányi igazság megtalálása is több nemes élvezetben részesíti őket, mint másokat. A költőknek, művészeknek, kik a szépnek emberi műben való előállításával és megvalósításával foglalkoznak, az ízlés gyönyöréből jut bőségesebb osztályrész. Az ilyen embereknél, minthogy kedélyök állandóan más magasabb érzelem alakító hatásának van kitéve, a vallásos érzelem iránt, általában véve kevesebb a fogékonyság. Azonban akadnak köztük igen vallásos kedélyűek; mert egyik nemes érzelem uralkodó volta éppen hatással lehet a másik iránt való érzékenység kifejlődésére. A léleknek tetszik, ha változatosan más-más nemű élvezete van.

Az embereknek arról a csoportjáról, melybe a közömbösek, a vallástalanok, istentagadók és anyagimádók tartoznak, itten nem eshetik szó. Az ő lelkökben vallásos érzelem nem ébred. Vakok színhármóniában, süketek hanghármóniában egyáltalában nem gyönyörködhetnek.

Népeknek földrajzi, természeti és társadalmi viszonyaik fejlesztik ki és adják meg sajátos jellemvonásaikat. A művelődés történelméből ismeretes, hogy népfajoknál és nemzeteknél a vallás, az istenkultusz formája, meg, — amivel a vallásos érzelem szükségképen együtt járt, — a hitélet mennyiféle naivabbnál naivabb változatban jelentkezett. Milyen hosszú a fejlődés útja a fétisimádástól a keresztény vallás fejlett felfogásáig! És a vallásos érzelem mindenütt tényező volt a társadalmi élet és művelődés fejlődésében. Költészet, tudomány, művészet fejlődése az istenhittel és kultuszával kapcsolatban történt s a kapcsolat köztük maig megmaradt. Tudjuk, hogy vallásosabb és az istenhit kérdéseivel kevesebbet törődő korok műveltebb népek életében váltakoztak. Egyszer uralkodó szerepet játszott a vallásosság kérdése és erősebben hatott az életre a vallásos érzelem, máskor meg más eszmemozgalmak foglalkoztatták különösebben a kor szellemét. De a vallásos kedély érzései után vágyakozók egy korban sem hiányoztak. A mi nagyon is reális, sőt materiális korunkban is örömmel látjuk, hogy minden vallásfelekezet hivei között mily sokan tevékenykednek a hitélet és a vele kapcsolatos erkölcsi élet ápolásának derék munkájában!

Mindig, minden hivő embernél és minden népnél élt az isteni gondviselés tudatának érzete. Hatásaiban ismerjük, de hogy magá-

ban véve mi ez a léleknemesítő jelenség, ez az érzelem, azt körülírni vagy logikai értelemben meghatározni nem lehet; mert sem részeket nem veszünk benne észre, sem olyan hasonlókat nem ismerünk, amikkel nemi vagy faji viszonyba állíthatnók. A többi magasabb érzelem is csak melléje állítható, de egyik sem alsóbb vagy felsőbb fogalom a másikkal szemben. Éppen mint magát a lelket, elemekre a vallásos érzelmet sem bonthatja az ész. Benne nagyobb vagy kisebb erőfok megkülönböztethető ugyan, miként a fénynél, de azért lényegében ez a fény is merőben egynemű.

Már pedig ha egynemű, egységes és oszthatatlan, akkor vallásos érzelem és vallásos érzelem között lényegi különbséget nem ismerhetünk el; akkor lényegében a bálványimádó és a legtisztább felfogású keresztény lelkében ugyanaz. Ugyanaz belső hatása is minden esetben: fölemel, biztat, megnyugtat, bátorít, lelki összhangot teremt. Nagyobb különbségeket csak elfajulásai: a szűkkeblű felekezetiesség, a vakbuzgóság és a lelket elvadító fanatizmus mutatnak.

Azonban, ámbár a műveletlen és a fejlett gondolkozású ember vallásos érzelme között lényegi különbség nincs, színezet és erőfok szerinti alakulásait tekintve, tán éppen annyiféle változat lehetséges, ahány az ember. Sőt változatok jelentkeznek egyazon embernél is. Ezt általános testi és lelki dispoziciónk, közérzethangulatunk hozza így magával, ami ismét sokféle ok összeműködése folytán keletkezett okozat.

Ha a változatokat a műveltségbeli fejlettséghez viszonyítva nézzük, mondhatjuk, hogy minél fejlettebb, tisztább, észszerűbb és az emberi kultúra nagy céljaival összehangzóbb a vallásos felfogás; minél természetesebb magyarázatát tudjuk adni istennel való viszonyunknak; minél kevesebb babona nyűgözi az okok okát kereső észt és érzelmet: annál tisztább, nemesebb, istenibb az a lelki élvezet is, melyben az értelem e munkájánál részesül a kebel. Olyan ez az érzelem, mint a virág, mely aszerint, hogy milyen termőföld neveli, minő világosság fejleszti, miféle körülmények hatnak reá, különböző formát és színt nyer, de azért minden más virágtól megkülönböztető tulajdonságai megmaradnak.

Említettem már, hogy a vallásos érzelem lényegét miért nem lehet szavakkal megmagyarázni. De nincs is arra most szükségünk, hiszen közvetetlen tapasztalásból, a magunk lelkéből olyan tiszta fogalmunk van róla, mint akár a zöld vagy a vörös színről. Miként

ezeket nem lehet megmagyarázni a vakon születetteknek, úgy a vallásos érzelmet sem lehet annak, aki nem érezte.

Gondoljunk hát önnönmagunkra; gondoljuk el, hogy például mi történik bennünk, mikor buzgó lélekkel imádkozunk. A vallásos hit gondolatai foglalkoztatják elménket. Fokozatosan betölti egy érzelem lelkünknek minden porcikáját. Kedélyünk fölmelegszik, gondolataink beleolvadnak lassanként a gyönyörűségét éreztető hangulatba, vagyis érzéssé magasztosulnak. Mikor az érzelem erőfoka tetőpontját eléri, akkor pillanatra annyira belemélyedünk az érzésbe, hogy még gondolatunk sincs. Az érzelem kellemes hatása egész valónkon uralkodik, gyönyörének teljesen átadjuk magunkat. E fenséges pillanatban mintha látnák lelki szemeink a lelkünkre ható örök szellem fényességét, mintha éreznők jóságának áldó melegét, mintha csodálnók szépségét. Ilyenkor valósággal isten van jelen szivünkben.

Itt kell őt keresnünk máskor is, ha meg akarjuk találni.

Nemsokára alább száll az érzelemhangulat ereje; mintegy félig üresen hagyja az öntudatot, hogy gondolatok is megint tódulhassanak be. Ismét szavakat találunk az imádkozás folytatására. Minél jobban kisebbedik az érzelemhullámok ereje, annál több gondolat egyesülhet az érzelemmel. Ebben a gondolkozva érező vagy érezve gondolkozó állapotban úgy tetszik, mintha felfogtuk volna a felfoghatatlant, mintha be tudnók ölelni lelkünkkel a végtelent. Ezután rendre a magunk gondolásának képzetei kezdik foglalkoztatni a gondolkozva érező öntudatot. Magunkba szállunk, az alázatosság érzelme is föllép, mert magunkat, a bennünk érzett tökéletes szellemhez mérve, olyan gyöngéknek, oly kicsinyeknek érezzük, aminők valósággal vagyunk. Így tanít a vallásos érzelem minket önismeretre, jobban mint akármi más.

Ha ennél egyéb haszna nem volna, még akkor is értékes volna a vallásos hit.

Mikor imádkozás közben a magunk gondolása kezd foglalkoztatni, eszünkbe jutnak életünk javai, miket istennek köszönhetünk. Ez a gondolat fölkelti bennünk a háládatosság nemes érzelmét.

Ha egyéb haszna nem volna is a vallásos hitnek, mint hogy a belőle fakadó vallásos érzés hálaérzelmet ébreszt, még akkor is érdemes volna hinni.

Azoknak gondolásával kapcsolatban, amiket isten adott nekünk, amiket neki köszönhetünk, eszünkbe jutnak imádkozás közben

bajaink, keserveink, szenvedéseink is. Ezeket jól esik föltárni isten előtt. S akkor a vallásos érzelem társává lesz egy másik szép emberi érzelem, az istenben való bizalom; ez a bizalom *drága kincsünk: tűrni és remélni megtanít.*

Ha egyéb jót nem köszönhetnénk is a vallásos érzelemnek, mégis szükséges volna a hít.

Az imádkozó ember lelki helyzetének e vázolásánál olyanforma imádság lebegett szemem előtt, aminőt protestáns templomainkban a papok szoktak mondani. De lehet az imádság csupán isten hatalmát magasztaló, lehet magában hálaadás, lehet a bűntudat őszinte megszólalása, avagy kérelem szükségeink kielégítése és bajaink megszüntetése iránt. Akármelyik formánál, ha szívből fakad az imádság, ugyanaz a vallásos érzelem előzi meg és kiséri az imádkozó ember gondolatmenetét. Sőt tovább menve, mondhatjuk: valahányszor ez az érzelem szivünkben fölébred, tudatállapotunk, hangulatunk merőben olyan, mint az imádkozóé.

Mikor a természet bámulatos rendjében, örök törvényei érvényesülésének látásában ismerünk isten hatalmára, ugyanaz a vallásos érzelem fog el. Ha szép estéken a csillagos égboltozat nézése közben elmerengünk és bennünk, isten végtelen hatalmának gondolatával kapcsolatban, saját kicsinységünk érzete jelen meg, akkor is hasonló a mi lelki állapotunk az olyan imádkozó emberéhez, ki isten mindent átölelő szeretetének csodálásába merült.

Vallásos érzelmünk ápolásának célját szolgálják: a templomok papjaikkal, szívreható himnuszaikkal, buzgó közönségökkel; azt szolgálják: az istentisztelet formái, szertartásai és különösen a biblia olvasása. Egyaránt nemesítőleg hat reánk, kiemel a mindennapiságból, érezteti magasabb rendeltetésünket a vallásos meghatottság, bármelyik ébreszti is ezek közül. Sokszor csak egyetlen gondolat villan át agyunkon vagy egy sóhajtás száll el ajakunkról és már érezzük a vallásos érzelem melegségét. Egy szívből-lélekből jövő sóhajtásnak több lelki foganatja lehet, mint hosszú imádságok érzéstelen elmondásának avagy egy imádság sokszor való gépies lemorzsolásának. Vallásosságunk igazi tartalmát nem is dogmák ismerése és hivése adja meg, hanem ez érzelem imádásra unszoló ereje.

Ez az érzelem nemcsak bensőnket alakító munkát végez, hanem az akaratot is hajtja, tehát cselekedetek rugója. A társadalmi élet alakításában is részt vesz. Belőle fakad a tettekben

megnyilatkozó vallásos buzgóság. Iskolák, templomok, kórházak, gyámoltalanokat gondozó menedékházak, emberbaráti intézmények létesítésében vagy létesülésök előmozdításában mennyi örvendetes munkát végez ez az érzelem még napjainkban is, mikor a pénz- és vagyonimádás tulságosan hatalmába kerítette a kor lelkét! Az emberiség szép érzelmei: a szánalom és a könyörületesség szintén könnyen megteremnek a vallásos buzgóság földjében. Jól esik látnunk, hogy ma is sokan vannak, kik a jótékonyság szent oltárán áldoznak. Szegények támogatása, elesettek fölemelése, elhagyottak pártfogásba vétele igen sok üdvös cselekedetet köszönhet napról-napra a vallásos buzgóság ma is annyi szívben élő és ható erejének. Különösen a műveltebb társadalmi osztály női buzgólkodnak külön-külön vagy egyesületekbe tömörülten a jótékonyság terén.

Minél többször ébred valakiben ez a tünékeny természetű érzelem, lelke annál fogékonyabb lesz annak befogadására. Innen van, hogy vele szemben fogékonyságunk a fejlettségnek annyiféle formáját mutatja. Fejlődhetik állandóbb, összes vágyainkon és más érzelmeinken uralkodó lelki hatalommá is. Ekkor már az embert majdnem szüntelen az isten eszméje foglalkoztatja s a vele járó érzelem is rendkívül erős fokú. Elméje gondolatait az irányítja; gondolata is, érzése mindig abból indul ki vagy ahhoz tér vissza; tevékenysége alapirányát is az szabja meg. Ez a lelki állapot a vallásos rajongás állapota. A rajongás könnyen származik át érintkezés folytán kedélyről kedélyre. A nagy vallásalapítók közül valamennyinek szükségképen ilyen nagyobb erejű rajongás hatása alatt kellett állania: csak így szuggerálhatták eszméik az emberek akkora tömegeit. Természetesen minél tisztább isteneszméhez tudtak eljutni ezek a rajongók, annál szebb erkölcsi elveket találtak ki embertársaik boldogítására. Más érzelmeknek is lehetnek rajongói. Nevezetesen vannak társadalmi és politikai rajongók. Az ilyenek hazájuknak nagy szolgálatot tehetnek társadalmi jobblétet célzó eszmék megvalósítása körül.

A rajongássá erősödött vallásos érzelemnek még egy sajátos formájával sokszor találkozunk a kereszténység első századaiban, a keresztények üldöztetése koraiban s később a protestánsok üldözésének napjaiban; ez bámulatos lelkierő kifejtésére tette alkalmassá az embereket: készek voltak ugyanis hitökért nyugodtan, hősiesen szenvedni, sőt meghalni is.

Bizonyos gondolatkör és a vele társuló érzelem a rajongóknál

különösebben beleékeiődik az öntudatba, azért az észt ítéleteiben könnyen elfogulttá teheti. Természetes dolog, hogy mindenki ragaszkodik a maga felfogásához, még pedig annál jobban, minél erősebb a meggyőződése annak igazságában. De az elfogult a mások felfogásának, nézetének, meggyőződésének jogosságát nem akarja, sőt ha akarná sem tudja elismerni. Az elfogultság ellensége az igazság keresésének. Már nem normális lelkiállapot, hanem elfajulás. A hitélet terén könnyen vakbuzgóságra vezet. Ilyen rajongói ma is vannak mindenik vallásfelekezetnek.

Ártatlan, de nagyon figyelemreméltó formája az elfogultsággal párosult rajongásnak az olyan lelkiállapotúaké, akik a más felfogásúakon sajnálkoznak, azokat mintegy a jó isten kegyelméből kizártaknak hiszik. Ebben a lelkiállapotban volt az a zsinat, mely dogmává avatta, hogy egyedül az ő egyházuk felfogása vezethet üdvözüléshez.

Fölötte érdekes lélektani szempontból a reformáció korában alakult szombatos felekezet tagjainak ebbe a körbe tartozó rajongása. Ez a felekezet Erdélyben keletkezett. A szombatosoknak reánk maradt egy egyháziének-gyűjteménye. Ebben majdnem valamennyi himnuszon érezhető, hogy rajongó lelkek szüleményei. A szombatos ez énekek tanusága szerint hitfelfogásának lenézett és üldözött voltát megható mélységgel érezi, érette él-hal és szenved készörömest. Ámde nem gyűlöli még üldözőit sem, sőt teljes lelkéből szánja. Ártani a világért sem ártana senkinek, hiszen ezzel éppen saját eszméjét támadná meg. A rajongás lelki tüneményét Kemény Zsigmondunk a *Rajongók* című regényében, éppen a szombatosok életéből vett mese keretében, a lélektani éleslátás nagy hűségével rajzolja meg.

Van a vallásos érzésből fejlődő elfogult rajongásnak nagyon veszedelmes alakulata is. A vad türelmetlenség szenvedélyévé fokozódó fanatizmus ez. Alapja szintén erős hitbeli meggyőződés. Ez a lelket örökös izgatottságban, nyugtalanságban tartja. Akit megszállott, az már a más felfogásúakat nem szánja, a sajnálkozást nem is ismeri, hanem annál erősebben tud gyűlölni. Gyűlölete, miként nyugtalansága is, félelemből fakad. A sajnálkozó rajongó nem félti eszméit, sőt meg van győződve, hogy azok előbb-utóbb diadalmaskodnak, míg ellenben a fanatikus türelmetlen nagyon félti, lelkét aggodalmak kinozzák. Azt hiszi, hogy egyedül az ő elvei boldogíthatják a világot, tehát aki más tudományt hirdet, az a

világ boldogulásának áll útjában, annak ellensége, így hát semmiféle kíméletre nem érdemes. A gyűlölet elvakultságával kél harcra ellene és fegyvereiben nem válogatós.

A szenvedni kész rajongás különösen azoknál fejlődhetik uralkodó szenvedéllyé, akik erősebb társadalmi erőt látnak magukkal szemben, de igazságuk erkölcsi erejében erősen bíznak, azért készek még vértanúságra is; a más gondolkozásuaknak ártani is kész fanatizmus viszont olyanoknál, akik politikai vagy fegyverhatalomra támaszkodhatnak; ezek már igazságuk erejével nem törődnek, azért nem válogatósak eszközeikben. A történelem arról, hogy a gyűlölködő fanatizmus, mikor az állam hatalmi eszközeit kezébe kerithette, minő irtózatosságokra volt képes, igen szomorú példákat tár elénk. Gondoljunk csak a spanyol inkvizicióra avagy Servet Mihály megégettetésére!

A fanatikus türelmetlenség szenvedélye nemcsak vallási gondolatok és érzelmek elfajulásaként jelentkezik: társadalmi és politikai eszmék rajongói is beleeshetnek ebbe a betegségbe. Akkor is véres drámák és sajnos társadalmi rázkódások jelölhetik nyomait.

Mint erős szenvedély, lám még a vallásos érzelem sem magunkat megnyugtató és másokat boldogítni törekvő lelki erő. Még a legnemesebb és legmagasabb érzelem is csak akkor az emberi kebel áldása, mikor a vallási türelmetlenséget nem ismeri, a gondolkozást megnemesíti és megszenteli és a kebelt isten templomává avatja.

Újabb irányok a pedagógiában.

Irta: Dr. Gál Kelemen.

(Folytatás.)

A szociológia hívei első sorban e pedagógia individuális irányát kifogásolták. Ezek között legmélyebben járó, legiskolázottabb fejű *Natorp*,[1] aki munkájának kifejezett céljául tűzi ki: megvizsgálni „a nevelés és közösség közötti kölcsönös vonatkozásokat". Mert a nevelés lényegében az akarat nevelése; az akarat feltétele pedig a közösség élete, valamint megfordítva a közösséget is alakítja az akarat. Úgy, hogy szociológia és neveléstan nem külsőleg, hanem gyökerük eredetében egyek, szétválaszthatatlanul összetartoznak. (V. l.)

Ha most e tételek megokolását nyujtó gondolatfűzését vizsgáljuk, onnan kell kiindulnunk, hogy „az ember emberré csak emberi társaság által lesz". Az egyes ember csak elvonás. Olyan, mint a fizikus atomja. Az ember először nem mint egyes ember van adva, hogy azután másokkal közösségbe lépjen, hanem e közösség nélkül egyáltalában nem ember. A szociológia eltéveszti feladatát, ha a társadalmat kezdetben izoláltan álló egyesek külső társulásának fogja fel. Az ethika is, ha az egoizmusból mint egyedüli eredeti ösztönből származtatja az erkölcsi életet. Ép így a neveléstan is téves uton jár, ha nem ismeri el alapelvéül s nem állítja a legelejére a tételt, hogy „nevelés közösség nélkül egyáltalában nem lehetséges".

Hogyan kell tehát alakulnia az emberi társaságban az akarat mívelésének? Vagy ami ezzel egy: a tudat tartalma kiépítésének?

A tudat tartalma mindenkinél egy és ugyanaz. Nincs a tudatnak olyan tartalma, amely az egyes kizárólagos tulajdona volna.

[1] Socialpädagogik 3. kiad. Stuttgart. 1909. Natorp Pál paedagogiai rendszere címen írt dr. Székely György, Athenaeum. 1906. 1907. évf.

Minden műveltségi tartalom közjó. „Alapos tévedés, bizonyos fajta érzéki csalódás" valamely szellemi vagyont kizárólagos tulajdonnak tartani.

A szellemi birtoknak e közösségét elismerni, ennek tudatára jöni annyi, mint saját énjét kitágítani s annak emberileg elérhető legfőbb értéket szerezni. „A közösséghez való felemelkedés az én kibővülése".

A közösségnek a hatása az akarás *egyéni* jellegével ellenmondásban látszik lenni. Mert a közösség nem míveli az akaratot, ha az egyik a másik befolyása alatt áll. De a közösség helyesen felfogva csak ezt jelenti: szellemi birtokot közösen birni s egyenlő jogokkal élvezni, mikor egyik a másikkal mint egyenlő áll szemben s önkéntes összehangzással vele ugyanegyet tanul akarni. Mert akarat a szó valódi értelmében nem más, mint öntudat. S a közösségben ez az öntudatos akarás fejlődik ki. „Épen a mással való legmélyebb egységben különböztetem meg magam tőle és találom meg magam".

Tehát az akaratnevelés elmélete a közösségi élet tényéből kell hogy kiinduljon s e tény következményeit minden lépésénél szemmel tartsa. Az egyesnek nemcsak az egyeshez, hanem a közösség minden formájához (család, község, állam, emberiség) való viszonyát meg kell vizsgálnia. Mert az egyes csak a sejt, vagy sejtek kapcsolata a közösség egész szervezetében, melyben az egyes vagy egyesek csoportja életét és működését nem magában és magáért éli és végzi, hanem az egészhez való vonatkozása szerint. Ez a *szociális pedagógia* feladata.

Ez nem egy külön része az általános neveléstannak pl. az individuális mellett, hanem általában a pedagógia s különösen pedig az akarat pedagógiája. Az individuális pedagógia csupán elvonás, melynek meg van ugyan a maga korlátolt értéke, de végül túl kell haladni rajta. A nevelés feladatát az a tény határozza meg, hogy az egyén élete minden irányban szociális tényezőktől van feltételezve, másfelől hogy a szociális élet alakulásának alapfeltétele épen az egyének ilyen irányú nevelése. A feladat tehát ez: a nevelés (Bildung) szociális feltételei és a szociális élet nevelési feltételei. S épen ezért a szociális pedagógiának foglalkoznia kell a közösségi élet alaptörvényeivel, a szociológiával is. Az egyéni és a társas élet általános törvényei már Platon szerint is azonosak. Miként az egyén, úgy a társadalom is fejlődésében e lényeges fokokon megy keresztül: „munkán és akaratszabályozáson át az észtörvényhez".[1]

[1] Id. m. 84—96. l.

Ez a szociális pedagógia az irodalomban nagy vihart támasztott. Sokan támadták, különösen a Herbart hívei sorából, mások fölényesen lekicsinyelve elutasították. Akik legelőzékenyebb magatartást tanúsítottak, azok mint „figyelemreméltó mozzanatot" elfogadták, de nem ismerték el, hogy „új irányt" vagy „lényeges mélyítést" jelentene a pedagógiai fogalmak történetében. *Paulsen* a szociális pedagógia felfedezőjének örömét azéhoz hasonlította, aki egy szép napon felfedezte, hogy ő prózában beszél. Mert hiszen mindíg a társadalom nevelt és a társadalomért neveltek. *Ziller* a legmerevebben elzárkózik a szociális pedagógia elől: „A nevelői tevékenység kiinduló pontja, lefolyása és vége az egyesben kell hogy legyen. Olyan tevékenység, mely az egyesen át a társaságra igyekszik hatni, nem nevelői. A nevelőnek mint ilyennek ehhez semmi köze". *Rein* közeledik kissé a szociális pedagógiához vagy legalább nem utasítja el ily ridegen magától; de félti az egyént, mert az egyén nemcsak eszköz rajta kívül levő célért, hanem öncél is.

Natorp szerint két oka van annak, hogy a szociális pedagógia igazi lényegét nem ismerik fel s azért ez új irányt nem is akarják elismerni. Egyik az, hogy nincsenek tisztában az egyén és közösség között levő viszonnyal. Egyén és közösség nem két egymással szemben, egymás ellenében ható tényező. Mert közösség nincs az egyéneken kívül. Közösség az egyének közössége, egyesülése. Egyesülés pedig az egyesek tudatában van. Egyén sincs másképp, csak a közösségben és általa. Ember nélkül az ember nem lesz emberré. Ha egyénről beszélünk a közösségre való tekintet nélkül, az csak elvonás s az individuális pedagógia hibája az, hogy ezt az elvonást összetéveszti az egyén külön állva lehető létével.

A másik ok szorosan összefügg az elsővel. Ha az egyént és közösséget két külön tényezőként fogjuk fel, akkor e viszony könnyen mekhanikusnak, adottnak, empirikusnak tünhetik fel, holott Natorp a nevelést a közösség *eszméjére* vonatkoztatja. A közösség a tudatban él, de nem úgy, mint valami, ami *van*, hanem, aminek *lenni kell;* nem egy *adott*, hanem *levő*, *fejlődő* tény tudata; nem adott erők puszta gépies resultánsa, hanem mint végtelen feladat. Tehát a nevelést nem a *mindenkor adott* közösség határozza meg, hanem ennek általános *fejlődés törvénye.*[1]

[1] Philosophie und Pädagogik. Untersuchungen auf ihrem Grenzgebiet. Marburg, 1909. 122—131. l.

Ez adja meg Natorp felfogásának Herbartétól legjobban elütő sajátosságát. Van azonban más eltérés is.

Másik lényegbe vágó kifogása Natorpnak Herbart ellen, hogy ő a pedagógiát az etikára és lélektanra alapítja, holott a filozófia egészére kellett volna építenie.[1] Ezt tette egészen tudatos következetességgel Plato; de Herbart Arístotelesre tért vissza filozófiai rendszere feltűnő hiányai s a nevelés feladatának nem eléggé átfogó és gyökeres megértése miatt. Az ő felfogását általában elfogadják, mint olyant, „melyről általában vita sem lehet." Pedig ehhez a felfogáshoz alapos kételyek férnek. Legelőször is a nevelés feladata az *egész* embert tevékenysége minden lényeges iránya szerint mívelni. Ezért a nevelési cél meghatározására nem elég az etika, hanem lényeges része van benne a logikának és esztétikának is, mert minden, ami az emberi tudat tartalmához tartozik, legyen az ismeret, akarat vagy esztétikai alakítás, az embermívelés feladatához is tartozik. Arra az ellenvetésre, hogy a cél egysége van veszélyeztetve, ha a nevelés célját a logika, etika és esztétika határozza meg, azt mondja Natorp, hogy részben helyes, részben hibás. Helyes azért, mert az erkölcsi cél primatusát szerinte is fenn kell tartani; hibás pedig azért, mert az értelmi és esztétikai képzés „relativ önállóságát" nem hangsúlyozza, nem emeli ki. Mert a célnak, t. i. az embermívelés feladatának nem eredeti háromságáról, hanem háromegységéről van szó. A viszony olyan itt, mint a hangok összhangjánál az akkordban: az alaphang az erkölcs, de ez magára nem állhatna meg s a többi sem pusztán eszköz a célra.

Arra a másik lehető ellenvetésre pedig, hogy e felfogás visszavezet a „lelki tehetségek"nek ma már megdöntött elméletéhez, az a válasza, hogy minden kétségen és vitán felül áll, hogy elméleti megértés, gyakorlati célkitűzés és esztétikai alakítás jellegzetesen különböző működések.

Mi része van már egyfelől a normatív tudományoknak (reine Gesetzeswissenschaften, gesetzgebende W. vagy reine Objectwissenschaften) minők a logika, etika és esztétika, másfelől a lélektannak a pedagógia megalapozásához? A normatív tudományok feladata az ismeret *tárgya*, ezért alapúl szolgálnak az embermívelés *tartalmának* meghatározására. A lélektan tárgya az *alany* időnkénti lelki élményei. Tehát szerepük a pedagógia megalapozásában ez

[1] Philosophie und Pädagogik. 1—118. l.

lesz · minden, ami általában különbség nélkül minden egyénre tartozik, a normativ tudományok alapján épül; ellenben a pszichológiától függ minden, ami az egyénre, az egyéni különbségekre vonatkozik. Ezek után Herbart tételét a cél és út eredeti megkülönböztetésére így helyesbíti: az általános érvényességgel meghatározandó cél kitűzése „kizárólag" normativ tudományoktól függ; de az út meghatározása is, amennyiben ezt lehet és kell általános érvényességgel adni. „Amennyiben azonban nem adandó általános érvényességgel, hanem az egyesekre specifikálva külön sajátosságuk s végül teljes egyéniségük szerint — mert végül is az egyéneket kell nevelni — rászorul a pszichológia segítségére, melynek feladata épen az, hogy a lelki életet egészen az egyénig haladó teljes közvetlenségében megismertesse." [1]

Natorp további elmélkedésének tárgya ez: mi része van a tiszta tárgyi tudományoknak az eszközök és útak meghatározásában? A cél és az ahhoz vezető út vagy útak meghatározása szorosan nem választható el egymástól. A tartalom nemcsak a célt határozza meg, hanem a mívelés útját is. Ez már abból is világos, hogy a nevelésnek abszolut célja egyáltalában nincs. Ez a pálya végtelen s minden relativ cél az útnak csak egy pontja. Az embermívelés nem más, mint a tudat szellemi tartalmú világának felépítése. Már most a nevelés feladata az, hogy irányítsa e felépítést, őrködjék rajta, hogy ez saját belső szerkezeti tervét követve, attól el nem térve — épüljön fel.

Az építésnek ezt a vezetését a terv és szerkezeti törvények legpontosabb ismerete, legbehatóbb dologi hozzáértés, azaz: a mívelés tárgya és az alakítás belső törvényszerűségének ismerete kell hogy irányítsa. Ezek pedig végül is tiszta tárgyi vagy normativ tudományok és nem pszichológia, [2] „da diese es nur zu tun hat mit dem, was subjectiv in der menschlichen Psyche lebt und webt". Ezek szerint tehát vagy le kell mondanunk a nevelési elvek tárgyi általános érvényességéről, vagy megokolásukat a tárgyi tudományokban kell keresnünk.

Még az *egyéni* képességek megismerésére is első sorban szakismeret és nem pszichológia kell. A kisérleti lélektant is csak annyiban tartja hasznosnak, amennyiben természetes s a tanuló

[1] Philosophie und Pädagogik. 32. l.
[2] I. m. 46. l.

nem érzi magát aközben „kisérleti személynek". E célra minden gyakorlott tanító és nevelő a maga szükségletére épen elég kisérletező. A tanító kijelentései ingerek, melyek reakciókat váltanak ki; ezek megint hatnak a tanítóra úgy, hogy a tanuló belső állapotának képe a tanító psychejében lenyomul, aki aztán belehelyezi magát a tanuló állapotába s így synenergikus részvét kél benne.

Ennyi a pszichologia egész szerepe. Ezt lehet és kell támogatni, kiegészíteni, elmélyíteni a pszichologia tanulmányozásával, „de a fődolog mindig az eleven közvetlen érintkezés a gyermekkel".[1] Ez a *tapintat* (Takt) dolga, amely elméleti úton el nem sajátítható. Akitől a természet megtagadta ez adományt, abból virtuóz nevelő sohasem lesz.

Ha a pszichologia ezzel az elméleti oldalon veszít, bőven visszakapja azt a gyakorlati kivitelnél, ahol annál bővebb és gyümölcsözőbb alkalmazáshoz jut. Hogy pedig a három tárgyi tudománnyal szemben a pszichológia egyedül áll, annak az az oka, mert a közvetlen élményben képzet, törekvés és érzés nem választhatók el egymástól. „A tudat életében nincs képzet törekvés nélkül, törekvés képzet nélkül; törekvés és érzés pedig egymástól csak fogalmilag választhatók el, soha a konkrét élményben".[2]

Természetes ezek után, ha Natorp kifogásolja Herbartnál és iskolájánál az oktatásnak, az értelemképzésnek eszközi jelentőségét s ezzel kapcsolatban azt, amit iskolája a történelemnek és hittannak, mint *érzületi tantárgyaknak* szerepéről tanít és elveti az akarat magyarázását.

Foglalkozik az ú. n. formális fokozatokkal is.

Értelem és akarat között nincs űr; ez nem két önálló tehetség, hanem mint különböző, de szükségképen összetartozó iránya ugyanegy tudatnak csak az absztrakcióban választható el. „Az ember csak akkor ért, ha akar és csak akkor akar, ha ért". S ezt a megállapítást nem a lélektan, hanem az ismeretelmélet nyujtja. Az ő álláspontján az akarat nevelésének alapja csak az ethika, az értelemé csak a logika, a fantáziáé csak az eszthétika.[3]

Az iskola centrális feladata nem a nevelés, hanem az oktatás.[4] S csak azáltal nevel, hogy az oktatást helyezi a középpontba, azt tekinti főfeladatának. Ezzel nemesíti, fejleszti az ösztönt, a vak

[1] Id. m. 55. l.
[2] Id. m. 66. l.
[3] Socialpädagogik. 54. l.
[4] I. m. 231.

törekvést biztosan tárgyára irányító akarattá. Ez pedig nem ethikai, hanem logikai funkció, mert a logikai törvény magában nem az akarat törvénye ugyan, de a szabályszerű gondolkodás az akarat jele alatt áll. „Az oktatás nemcsak helyesen gondolkodni tanít, hanem helyesen gondolkodni *akarni* is". A „nevelő-oktatás" jelszava gyakran csak arra jó, hogy eltakarja a lényeget, azt t. i., hogy az iskolai nevelés centruma az értelem oktatásában áll. Ez az akaratnevelés jó részét magában foglalja ugyan, de nem az egészet. Ez az élet feladata az iskola előtt, mellett és után".[1]

A cél a műveltség teljessége, tökéletessége; az, hogy az *emberi mivolt* (Menschentum) nemcsak elméletileg, hanem tényleg is elismertessék. De ez a teljesség nem tudományos belátásoknak, technikai készségeknek, akaratelhatározásoknak, cselekvésmódoknak, esztétikai felfogásoknak és alkotásoknak bizonyos összege, hanem a *határtalanul lehető haladás tudata.* Más szavakkal azt jelenti ez, hogy az embermívelés végső célját nem a műveltség valamely meghatározható legmagasabb foka adja, hanem a műveltségre való képesség, az önmívelés korlátlan tehetsége.[2]

Az ismeretszerzés menetében három fokozatot szoktak megkülönböztetni, ú. m. érzékiség, értelem, ész. Ez pontosan megfelel az akaratmívelés három fokának: ösztön, akarat, gyakorlati ész. A „módszer"-nek ezt a három lépését minden ismeretszerzésnél megtaláljuk. Ezt már Kant is így tanította. Kötöttség az egyeshez, mely a fejlődés kiinduló pontja; felemelkedés az egyes felé hasonló esetek során át; végül a sor lezárása az „elv", a magasabb egység felfogása által. Azaz: egység, többség és a többség egysége. Ezek nem a logika „spanyolcsizmái", hanem a gondolkodás természetes processusa. „Rejtetten" benne van ez a Herbart formális fokozataiban, világosabban Pestalozzinál és Diesterwegnél. Az oktatásnak ezek nem pszichológiai alapjai, hanem az ismeretszerzésnek logikai folyamata. „Spanyolcsizmákról épen akkor nem lehet szó, ha az oktatás menete a gondolkodás és akarat természetes menetének szorosan megfelel.[3]

Herbart tana a nevelő oktatásról s az a tétele, hogy a gondolatkör fejlesztésével a jellemképzésnek is alapot vetünk, alapjában kétségtelenül helyes. De ebből aztán nem következik az, hogy

[1] I. m. 232. l.
[2] I. m. 240. l.
[3] I. m. 257. l.

az akaratnevelés egyoldalúan az értelemképzéstől függ, mint Herbart állítja. Az értelem és akarat *anyaga* közös. Ebből foly az értelem és akaratnevelés kapcsolata a legalsó foktól a legfelsőbbig. De *forma* szerint az akarat az értelem *fölé* rendelt. Ebből következik, hogy az értelem nevelése az akaratnak állandó gyakorlása s ennek szolgálatában áll. Azaz: minden gyakorlás az értelmet és akaratot közösen foglalkoztatja, de az értelem képzése egyben gyakorlása az akaratnak is.[1]

Tehát Herbart jogosan beszél nevelő-oktatásról. „Mégsem szeretnők — mondja Natorp — hogy ez iskolával összetévesszenek.“ Helyes, hogy nincs nevelés oktatás nélkül s megfordítva, de nem helyes az a megokolása, hogy gondolatokból érzelmek, ezekből alapelvek és cselekvésmódok lesznek, vagy mint Rein mondja: a képzetek determinálják az ember elhatározásait. „A puszta tudásból — minden más pszihikai tényező nélkül — nem lesz akarat.“ Sőt a képzet és érzelem sem az. Azt sem fogadja el, hogy az erkölcsi érdeklődés csak egy a többi mellett, habár első a sorban. „Hanem az akarás sajátos valami, ami az érdeklődésben csirájában talán már benne van s azt kormányozza, nem pedig megfordítva: abból származik.“

Herbart rendszerének „legfeltűnőbb s aggodalmasabb“ következménye az, hogy az értelemfejlesztés önálló értéke iránt nincs érzéke. Nála az értelem fejlesztésének egyedüli célja az, hogy az akaratot nevelje. A tudás nem cél, csak eszköz. De a tudat egységéről, melyet csak az értéssel s ennek útján az igazi akarással lehet megalapítani, lehetetlen azt állítani, hogy az csak eszköz.[2] A Herbartiánusok sem az értelem e relativ önállóságát, sem az akarat tiszta önállóságát nem ismerik el s ezért a „leghelytelenebb útat“ választották a tanuló lelkéhez: t. i. a mesterséges érdekkeltést és lelkesítést külső eszközök által és kedélyi emotiokat. Ezek által Natorp szerint szükségképen a dolog érdeke szenved. Mert „az érdeklődés legbiztosabban a dologgal való beható foglalkozásból, az ismeretnek a gyermek lelkében való felvillanásából, a megértő tudat alakító erejének felszabadulásából foly.“[3] Ezért helytelen az is, hogy a történelmet és vallást „*érzületi anyag*“-nak

[1] I. m. 300. l.
[2] I. m. 301.
[3] I. m. 302.

(Gesinnungsstoff) mondják, mintha ez anyag fogalom és ismeret helyett közvetlenül érzületet teremthetne s mintha egyik vagy másik tárgyat az értelemképzők közül egyszerűen ki lehetne törölni. Az eszméhez az egyedüli út a fogalmon keresztül vezet s mennél tisztábban viseli magán valamely tárgy az értelem jellegét, annál fontosabb az erkölcsi nevelés céljából. Így legfontosabbak a mathematika és a mathematikai természettudomány.[1] Ezek az *„igazság lelkiismeretére"* nevelnek. Semmiképen sem szabad elhomályosítani azt, hogy a történelemnek is, mint minden más oktatásnak, első sorban tisztán intellectuális jellege van.[2] Tiszta fogalmak, megokolt ítélet az oktatás célja, nem lelkes előadás. Tárgyilagos igazságot kell tanítani és követelni s ebből majd kinő a lelkesedés. Az ellenkező a „kor veszedelmes betegsége".

Ezek mellett is elismeri azonban a történelem nagy jelentőségét az akarat nevelésére, de csak akkor, ha a történelmet *átélik*, nem elbeszélik. Ha az oktatás a tapasztalatot és érintkezést (Natorp szerint helyesebben: közösséget) akarja pótolni, ez annyi, mintha a napfény helyett gyertyavilággal kellene megelégednünk. Már pedig a különbség itt nemcsak fokozati, hanem faji. A történelmet bármily élénk fántáziával sem lehet átélni, csupán a közös, társas élet talaján.[3]

Ami végül az u. n. *kulturfokozatokat* illeti, igaz, hogy az egyén és társadalom művelődési folyamata között nagyjában és általános vonásokban van megegyezés. A végcél mindkettőnél ugyanaz, a kezdet is összehasonlítható. Sőt a haladás általános menete az egyszerűbbről az összetettebbre is megegyezik. De már az idő nagy különbsége is lehetetlenné tesz minden igazi megértést nyujtó, pontosabb megegyezést. Sőt nincs humor híján az a követelés, hogy a gyermek pár éven át az emberiség történelmének évezredeit átélje. Aztán a művelődés feltételei is nagyon különbözők. A mai gyermek már bőven kifejlett kultura közepette s kezdettől fogva ennek hatásai alatt. A kulturátlan ősember helyzete ezzel össze sem hasonlítható.

S végül a kultura haladása nem egyenes vonalban történik. Igaz, a gyermeké sem, de a vezetésnek törekednie legalább kell,

[1] I. m. 311. l.
[2] I. m. 316. l.
[3] I. m. 323. l.

hogy a legegyenesebb úton vigye előre. Natorp szerint tehát a kulturfokozatok tanából csak annyi használható a pedagógiában, hogy elmúlt kulturfokok emlékei között akadnak tipikusan általános jelentőségűek s ezek a normális szellemi fejlődés minden szükségképen megfutandó stádiumát mintegy mintaképen kifejezésre juttatják.[1]

Összegezve már az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy Natorp főleg két szempontból tér el Herbarttól. Egyik a szociális szempont, másik a Herbart empiriai lélektanával szemben az ő voluntarizmusa. A részletekben való eltérések a két szempontra vezetnek vissza. Általában azonban megállapíthatjuk, hogy az ellentét nem olyan nagy, aminőnek látszik s Natorp hadakozása nem annyira Herbart, mint inkább iskolája ellen irányul. Azt pedig egy vonatkozásban már láttuk, hogy Ziller nem egészen Herbart.

[1] I. m. 329. l.

Sándor János.

(1841—1909.)

Írta: Szentmártoni Kálmán.

A negyvenes-ötvenes években, amikor még kevesebb volt a pedagógia, de több a lelkiismeret, sok tanító nemes lelkesedéssel törekedett arra, hogy tanítványai a szomszédos iskolák tanulóit felülmúlják.

A Homoród mentén elismert, legjobb iskolája *Varga* Ferenc tanítónak volt Homoródalmáson, amely községet a legműveltebbnek lehetett volna nevezni, mert Varga idejében nem volt Homoródalmáson egyetlen ember se, aki írni és olvasni ne tudott volna, de tudták ezenfelül az egyházi énekek dallamát és szövegét is.

Szokása volt Varga Ferencnek, hogy a jobb tanulókat időnként elvitte a szomszéd falusi iskolába, ahol a tanítást meghallgatták s azután a vendégeket is kikérdezték, hogy vajjon mit tudnak. Egy ilyen látogatás alkalmával Homoródkarácsonfalván a tanítónál levő zongorán Varga Ferenc egy újjával elkopogtatta „Mint a szép híves patakra" című zsoltárt. — No *János*, lássuk, te tudnád-e? szólította meg Varga egyik tanítványát, aki őt teljes figyelemmel nézte és hallgatta, mert zongorát eddig soha életében nem látott.

A kis fiú nem várt sok bíztatást, azonnal utána játszotta s alig tudott a zongorától megválni. Később Varga is szerzett egy zongorát és János tanítványa, aki szerda napon kezdte rajta a tanulást, már a rákövetkező vasárnapon délelőtt és délután is orgonázott a templomban.

E kis fiú, aki tanulótársai közül kivált s már gyermekkorában elárulta szellemi képességét, tanulékonyságát és Vargának a versenyek alkalmával annyi dicsőséget szerzett: *Sándor* János volt.

Sándor János Homoródalmáson (Udvarhely m.) született 1841. december 26-án. Szülői: *Sándor* Ferenc és *Sándor* Anna voltak, jómódú székely földmívelők és kiváló becsületességűek.

Egyetlen testvére, *Mihály*, utána 17 évvel született s így hosszas időn át egyetlen gyermeke volt szülőinek, akik ezért is őt rendkívül szerették, féltették, gondozták s mindenek felett *vallásosan* nevelték. Mielőtt a falusi iskolába kezdett volna járni már tudta a „Miatyánk"-ot, „Hiszekegy"-et, a tíz parancsolatot és a templomi énekekből sokat.

A családban beoltott vallásos szellemnek az iskola hatalmas továbbfejlesztője volt. Vasárnap kivételével a tanító minden reggel öt órakor csengetett a háza tetején levő csengettyűvel. Akkor felgyűltek a tanulók s amíg virradott, egy szál faggyúgyertya mellett minden nap énekelték a templomi és halottas énekeket. Aztán harangoztak a reggeli templomozásra. A tanulók szép rendben mentek a templomba s az úton énekelték valamelyik templomi éneket. Így visszajövet is.

Templomozás után folyt a leckemondás és tanulás az estéli templomozásig, amikor megint templomba mentek. Ilyen igazán vallásos nevelésre ma gondolni sem lehetne, mert a modern pedagógia beosztása szerint még az egyszeri templomba-menésre sem jut idő. Akkor azonban más volt az idők szelleme. Jutnia kellett időnek a temetésre járásra s még a kantálásra is. Akkor a közegészség felett az Isten őrködött, ma az iskolai törvények is vigyáznak arra, nehogy a tanuló a templomban meghüljön.

Sándor János a jó, öreg tanítónak kedves tanítványa volt. Mindenkinek dícsérte s rá akarta birni szülőit, hogy a kollégiumba vigyék. De szülői mint egyetlen gyermeket szemük elől nem engedték; így a népiskolát gyakorolta tovább 1856 ig. Ezután egy évig nem járt iskolába. Szülői 9—10 éves korától kezdve a gazdaságnál alkalmazták, ahol mindenféle falusi munkát végzett, szántott, kaszált, csépelt, kapált, aratott.

Az 1857-ik év tavaszán változás állott be. Elhatározta, hogy kollégiumba megy, jóllehet már a *tizenhatodik* évében járt. Akaratát közölte szülőivel, akik látván, hogy nagy kedve van, beleegyeztek, hogy egy-két évre elmenjen. Így került Sándor János 1857 tavaszán a székelykeresztúri unitárius gimnáziumba.

Ifjúságának eme jelentős vonásai egész életén át kisérik. A szülői örökségben s azok nevelésében megvolt az a csira, mely-

ből jellemének átlátszó alapvonásai: a *vallásosság* és *becsületesség* megízmosodhattak.

Székelykeresztúron V. gimn. osztályt elvégezve kolozsvári főgimnáziumunkba ment, ahol 1865-ben érettségi vizsgálatot tett s a következő két évben theologiai tanulmányokkal foglalkozott. A theologiát azonban nem végezhette be, mert egyházi főhatósága 1867 szept. 3-án kinevezte a székelykeresztúri gimnáziumhoz köztanítónak. Mint köztanító főhatóságától pénzsegélyt kért, hogy külföldi egyetemre mehessen, de első ízben nem kapta meg s mellőztetése miatt a köztanítóságot 1870-ben otthagyta és Székelykeresztúron gr. *Haller* Józsefnél nevelő lett. Ez ideiglenes állásában 1871-ben a Főtanácstól 500 frt. segélyt kapott s még ugyanazon évben, *harminc* éves korában külföldi tanulmányútra ment. Egy semestert töltött Svájcban a zürichi egyetemen, egyet pedig a münchenin. Mindkét helyen különösen a természettudományokkal, mennyiségtannal és neveléstannal foglalkozott. Szorgalmasan tanult a könyvekből és az életből egyaránt.

Az 1872-iki főtanács megválasztotta a székelykeresztúri gimnáziumhoz rendes tanárnak, 1877-ben pedig igazgatónak. Ezóta előbb két — majd négy évenként mindig megválasztották igazgatónak s 1907. szept. 1 én ebben a minőségben ment nyugalomba.[1]

Sándor Jánosnak az élettörténete gazdag, tanulságos, de még sem kisérem életét évről-évre, hanem megpróbálom bemutatni ott, ahol állandó és maradandó nyomot hagyott maga után.

Nagysága erkölcsi erejében van s ha neve ezért nem is mesterkélten ragyogó, de örökké tiszta kép volt és lesz ismerőinek szivében.

Cselekvéseiben nincs semmi ellenmondás, ami jellemének összhangját megzavarná. Minél jobban ismerem munkásságát, irodalmi munkáit és cselekedeteit, annál tisztábban áll elő tem *a jó ember* képe. Ilyennek tudta és ismerte a szeszélyes, de mégis legtöbbször helyes és igaz közvélemény; magam is többször hallottam és hallom a nép ajkán emlegetni, a nép-lélekbe, a köztudatba átment, általánosan elismert jóságát, már pedig az embert díszítő jelzők között egyetlenegy sincs, amely erkölcsi értékben a „*jó*“ jelzővel fölérne.

[1] Sándor Jánosnak a fentebbiekben közölt életrajzi adatait nagyrészben a saját feljegyzéseiből vettem. A 16 éves korig tett feljegyzései külön, kiadatlan füzetben vannak meg. A következő évek adatait pedig a székelykeresztúri unitárius gimnázium történetében írta meg.

Szelidsége, szívjósága s főként ezekből folyó *becsületessége* volt az a hatalom, melynek mindenki meghódolt. A nép is ezért szerette. Becsületességének alapja pedig az Istenben való hit, a *vallásosság* volt, ami minden nemes tulajdonságnak a koronája.

Egyik felolvasásában [1] maga állította fel az ideális ember képét s mintha csak önjellemzés lenne, az ott elmondottakat nemcsak hirdette, hanem meg is tartotta. Jelszava az igazság, lelkesítője a szeretet volt. Isten országa munkásának, polgárának tekintette magát s úgy is élt. Híven teljesítette Isten és embertársai iránti kötelességét, megbocsátott ellenségeinek, amint annyiszor mondta „nem hétszer, hanem hetvenhétszer." A sérelmeket elfeledte, nem volt gyűlölködő, mert kedves költőjétől, Tompa Mihálytól megtanulta, hogy „a gyűlölség kétélű kard".

Eszes, de tetteiben nem kizárólag az ész hideg elhatározása uralkodik, hanem a szívnek, az érzésnek is része van. A szív éltető melegét ott találjuk minden ténykedésében, a tanuló ifjusággal szemben tanusított bánásmódjában, ítéleteiben, büntetésében ép úgy, mint a társadalmi és családi életében. Egy nagy érzés tölti be egész lelkét s innen táplálkozott vallásossága is, ez volt éltető forrása, kovásza minden tettének. A szülői házban szívta magába az életnek ezt a balzsamos illatát, amely küzdelmeiben egész életén át erősítette.

Olyan egyén, aki vezetésre van hivatva s hogy a gimnázium igazgatására képessége volt, azt joggal senki sem tagadhatja. Méltó volt a gimnázium vezetésében nagyszerű elődeihez s intézetünknek alatta való kínos küzdelmeit tekintve, azt mondhatjuk, hogy a székelykeresztúri gimnáziumnak nagy szüksége volt rá.

Életének súlypontját az intézetben kereste és találta meg és nem azon kívül. Nagy munkát végzett fejlesztésének előkészítésében „szóval, tettel, de főképen a sajtó terén, tollal."

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1885-ben megintette a főhatóságot, hogy a törvényes követelményeknek megfelelően rendezze be székelykeresztúri gimnáziumunkat, mert különben az intézet fenn nem állhat.

Hogy milyen viszonyok lehettek abban az időben, erre nézve csak azt az egy intézkedést említem fel, hogy ugyanezen évben „a másodmagával való hálás eltiltatott."

[1] Az érdek. Székelykeresztur, 1903. Kiadta a Dávid Ferenc-egylet.

1886-ban egy miniszteri leirat a keresztúri gimnázium állami fontosságát nem ismeri el s állami segélyben nem részesíti. Kívánja, hogy négy osztályú legyen.

E nehéz, válságos helyzetben Sándor János meggyőzően kimutatja, hogy a székelykeresztúri gimnázium unitárius, székely, illetőleg magyar nemzeti szempontból igen fontos. Az 1887-iki dicsőszentmártoni zsinaton pedig hathatósan ébresztette a lelkesedést, a rajongó szeretetet keresztúri intézetünk iránt s az unitárius vallás és a székely nép boldogulását óhajtva áldozatkészségre ser kentette a jelenlevőket.

Később is szüntelen munkálkodik az intézet továbbfejlesztésén s 1888—89-től a hatodik osztály beállításának híve és mozgatója.

Az 1889—90-iki *Értesítő*ben már örömmel hirdeti az adakozásokból ítélve, hogy „nem vész el már, ha eddig el nem veszett az iskola".

Az 1892-ik év forduló pont a gimnázium történetében. Dr. Finály Henrik, mint kormánybiztos jóakaratúlag „megértette a helyzetet". A következő évben pedig Kuncz Elek főigazgató, kinél, amint Sándor János írta, „jobb barátot az intézetre nézve még az unitáriusok közül se kapnánk", már *első* látogatása alkalmával felismerte a székelykeresztúri gimnázium fontosságát: „Földrajzi fekvése is mutatja, hogy itt bizonyos *nemzeti* missziót teljesít, teljesíthet, épen ezért inkább fejlesztését ajánlja, mint az osztályok számának apasztását.[1]

Kuncz Elek főigazgatónak eme nagyfontosságú kijelentése, illetőleg ilyen értelemben a vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz tett felterjesztése az intézet jövő sorsát egy irányban eldöntötte és Sándor János fáradozásai után örömmel láthatta, hogy az állam a székelykeresztúri gimnáziumot a segélyezendők közé felvette. Az intézetnek szilárd alapra helyezése, életerőssé, munkaképessé tétele volt hosszú évekig tartó munkájának legfőbb célja. Az intézetet nem egyszer a megsemmisülés küszöbén látta, de látta az unitárius kitartást és az áldozatkészséget is és megérhette, amit egykor remélni sem mert, szeretett intézetének főgimnáziummá fejlesztését. Éltette, fenntartotta és tovább fejlesztette az intézetet az a szellem, amely rajta kívül még sok unitáriusban meg volt.

„Látom lelki szemeimmel a nemzeti, az unitárius szellemben

[1] A székelykeresztúri unit. gimn. értesítője 1892—93. év 93. l.

megért ifjúságot érettségi bizonyítványokkal távozni innen" mondta az 1900 - 901. isk. évi megnyitó beszédében.[1]

A fejlesztés körüli nagy küzdelmek részletes rajza nem tartozhatik e keretbe, mert akkor még sok nevet kellene feljegyeznünk. De tudjuk, hogyha majd valaki a székelykeresztúri unitárius gimnázium fejlődésének tárgyilagos történetét megírja, abban mások mellett *Kuncz* Eleknek és *Sándor* Jánosnak is méltó hely fog jutni, mert míg előbbi az állam nélkülözhetetlen támogatását biztosította, utóbbi lelkesen munkált az unitárius közvélemény helyes kialakításán s személyiségével is mindig nagyban hozzájárult az intézet iránti rokonszenv ébrentartásához, növekedéséhez és a hagyományos unitárius áldozatkészség tényleges megnyilvánulásához.

Az intézet belső életében jelszava volt: „Rend a lelke mindennek" s nemcsak hirdette, hanem a pedánsságig pontos volt mindenkor, mindenben Lelkiismeretességének legjellemzőbb esete, hogy nyugalomba vonulása alkalmával 1907. augusztus 31-én már az egész családja elköltözött, de ő jelzett nap éjjelén egyedül az igazgatói lakáson aludt az otthagyott egyetlen bútordarabon, mert amint megjegyezte, éjjeli 12 óráig még tartott a megbízatása.

A rendességre minden embernek nélkülözhetetlen szüksége van, de a tanárnak, az igazgatónak valósággal hivatása a rend. Hamis felfogás, hogy a tehetségnek a rendetlenség az egyik ismertető jele, ellenkezőleg a nagy emberek már természetüknél fogva rendesek s minden alkotás, minden munkakör nem egyéb tulajdonképen, mint rendezés. Életről csak ott lehet szó, ahol rendesség van. A rendetlenség maga a pusztulás, az enyészet, a rend az élet, az igazság.

Nála a pedáns lelkiismeretesség s a jó szív természetes következménye, hogy a tanuló ifjúságot nagyobb családjának tekintette, sorsukért mindig aggódott, betegségük alkalmával olyan izgatott volt, mintha az a családjában volna. Ápolta és gondozta azokat, kiknek vezetését Isten rája bízta. Magához ölelte tanítványait, kötözgette, gyógyítgatta sebeiket, dédelgette a gyöngélkedőket.

Az iskola az ő világa, de azért nem az iskolai formák és szabályok betűszerinti követője, hanem az az ember, akinél a lényeg a nyomósabb. Nem a szó, a külső forma, hanem az igazság embere. Épen ezért *szigorú* volt az iskolában is, de a szeretet

[1] Értesítő. 1900—901. 4. l.

mindent összetartó melegsége kiérezhető volt tetteiből s ezért tanítványai félve tisztelték és szerették. Szigorúsága azonban megóvta attól, hogy szeretetét méltatlanokra vesztegesse.

Szeretettel fogadta az idegen vallásúakat s hitében tanítványai közül senkit sem botránkoztatott meg. Jól bánt a nemzetiségiekkel is. „Egy hazának vagyunk gyermekei — intette tanítványait. — A hazaszeretet közös kincsünk. Nem foglaljuk le csak magunk részére. Ti se foglaljatok le! Ne osszuk meg, de közösen, egyforma, osztatlan szeretettel csüngjünk hazánkon“.[1]

Klasszikus *beszédei*vel az évnyitó és évzáró napokat valósággal ünneppé avatta s idegen vallásúak, még olyanok is, akiket az intézethez semmi sem fűzött, nagy számmal jelentek meg tartalmas beszédeinek meghallgatására. Ilyenkor vallásos és erkölcsös életre, kitartó munkásságra, a bűn útálására és kerülésére, embertársaink megbecsülésére, igazmondásra, becsületességre, az érdem elismerésére serkentette tanítványait. Szellemi kincseiből e beszédekben is juttatott másoknak: „Csakhogy egy rész tudományt száz rész lelkiismeretességgel vegyítve“ kívánt másnak adni, mert Herderrel szólva azt hirdette, hogy: „Jó fő rossz szív mellett, templom gyilkos barlang mellett“. Hitte s életével ő maga is igazolta, hogy: „Az *igazán* eszes ember egyszersmind nemes szívű, igazságos és emberséges“. A ragyogás korában nem hirdetett frázisokat. A mézes, sima beszédet nem szerette.

Beszéde, stilusa, az egész ember egyszerű, mert az igazság szava egyszerű. A természetességet szerette, a mesterkéltséget kerülte. Álarcot nem hordott, olyannak mutatta magát, amilyen tényleg volt. Nem a látszatnak, hanem a valóságnak dolgozott. Ezért ellensége minden zajnak. Nem kereste az emberek tapsait. Mi értéke is lehetne egy ilyen önmagába mélyedő lélek előtt az üres ünnepeltetésnek? Ugyan mit is használhatnának a hírlapok dicsőítései annak, aki a dolgok valódi lényegét helyesen mérlegelni tudja? Érthető ezekből, hogy kitüntetés után nem futott, de mégis, amint halotti beszédében *Péterffy* Dénes kifejezte: „A legszebb jelt, mely emberi mellet díszíthet, a *becsületrendet* . . ., melyet ha nem is nyujtott neki királyi kegy, de keblén mindenki ott látott“.

Szellemét külső magatartásával nem fitogtatta; tudott másképen is érvényesülni, mert „jaj nekünk, ha nincs egyebünk, mint az, amit megmutathatunk s amiről fecseghetünk“.

[1] Értesítő. 1907—908.

Sándor János számító ésszel az óvatosság pajzsát hordozva magával körültekintően haladt a maga útján, amelynek igazi mutatója, iránytűje a szív volt.

Igazgató volt a szó nemesebb értelmében. Iskoláját jobban szerette s félette, mint önmagát. Mondhatni, hogy vakációja nem is volt, mert az iskola gondja szünidőn is morzsolgatta. Nyáron sohasem ment el Székelykeresztúrról. Életében első vakációja akkor volt, mikor nyugalomba vonulása után Előpatakra ment, amely sajnos egyszersmind utolsó is lett.

Hosszú évtizedeken át szorgalmasan munkált az intézet fejlődésén, izmosodásán. Az eredményt remények között várta s ha csalódott, kitartást merített az elődök küzdelmeiből, bizalommal tekintett a jövőbe s csüggedést nem ismert. Igazgatását általánosan hasznosnak és áldásosnak tartották.

Intézeti működéséről szólva nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy sok dolgot adó igazgatósága mellett tizenhat évig volt az intézetnek *könyvtárosa* s ezen állásáról csak akkor mondott le, mikor 1888-ban egy miniszteri leirat kivánta, hogy az igazgatói hivatal a könyvtárosságtól különíttessék el. Ő kezdte meg a könyvtár rendezését, ő szedte ki a penészből s mentette meg a garmadába hányt s romlásnak indult könyveket. Rendezte a gimnázium levéltárát is, ahol érdeme nem kisebb, mint a könyvtár megteremtésében.

Az egyházkörben is munkálkodott, melyet az iskola egyik legnagyobb gyámolitójának ismert. Közös érdeknek tartotta az egyházkör és a gimnázium harmonikus, kölcsönös emelkedését. Arra törekedett, hogy elégületlenség ne legyen s ezért egyesült erővel, közös érzéssel, megegyezéssel akart munkálni, mert azt hitte, hogy az egyik öröme a másiké is.

Erős unitárius s igazi *székely* volt. Még a tudományra is gyakran zúgolódott, hogy a vélt hún-utódokat miért fosztotta meg egy szép, költői mondától. Amint helyesen megjegyezte, az unitárius és székely elnevezés közül az egyik épen olyan fontos és kedves előttünk, mint a másik.

„*Egy öreg székely*“ álnéven irogatott a székelység hanyatló erkölcseiről s felhasználta az alkalmat a *Dávid* Ferenc egyleti gyüléseken, hogy a székely kivándorlásról is szóljon, mint aki fájdalmasan, de helyesen látta a Székelyföldnek valódi bajait. Kicsinylőleg emlékszik meg ez ügyben tartani szokott fényes szónoklatokról és puffogó pohárköszöntőkről. Igaz szívvel akarta és

munkálta, „hogy a székelység erősödjék, virágozzék, gyarapodjék, anyagilag, szellemileg, *erkölcsileg*, mert fájdalom ezekben visszaesés tapasztalható igen sok székely községben".[1] Helyes érzékkel a székely kérdésnek anyagi oldala mellett a *erkölcsit* tekintette lényegesebbnek. Hitet, bátorságot, akaratot, erélyt, isteni félelmet, munkaszeretetet akart oltani minden székelybe, minden unitáriusba. De hangsúlyozta, hogy „Isten segedelmével magunknak kell végeznünk a derekas munkát", a földbirtok megmentését, mert akié a föld, azé a haza. Az önzetlen hazaszeretetre br. *Orbán* Balázst, a kitartó, takarékos munkában *Berde* Mózest állította a székelységnek követendő példa gyanánt. Krisztus példájára hírdette: „Igyekezzünk székely atyámfiai magunkban találni fel Isten országát. Ekkor aztán megtudjuk tartani magyar hazánkat, kedves székely bérceinket. A székelykérdés megoldásának lehetősége is bennünk van, épen mint az Isten országa".[2] Ennél világosabban senki sem mutatta meg a székelykérdés igazi lényegét, senki sem jelölte meg tisztábban a követendő utat.

Ha tudta és nem palástolta el a székely népnek hibáit, a nagy tömeget még sem tartotta romlottnak. Br. Eötvös Józseffel hitte, hogy „a nép közt sok salak van, de vannak darabok, melyekből meglátni, hogy az egész mégis aranybánya".

Sándor Jánosnak *írói* munkássága is számottevő.[3] Legterje-

[1] Az érdek. 11. l.

[2] Az érdek. 15. l.

[3] Dolgozatai legnagyobb részben a „*Keresztény Magvető*"-ben jelentek meg. 1. „*Zürichi levél.*" Kereszt. Magv. VI. K. 2. „*Népoktatási mozgalmak Schweizban.*" (Zürich Kanton). VII. K. 3. „*Udvarhelyszéki tanitó-egylet közgyűléséről.* VIII. K. 4. „*A székelykeresztúri unitárius gymnasium építtetésének történelmi rajza, tekintettel a jóltévőkre.*" VIII. K. 5. „*Szabó Sámuel életrajza.*" IX. K. 6. *Beszéd Marosi Gergely sirjánál.*" IX. K. 7. *A „társadalmi és családi élet.*" X. K. 8. „*Miként kellene a középtanodai magántanitást szabályozni, hogy az eddiginél kedvezőbb eredményt mutathassunk fel?*" XI. K. 9 „*A székelykeresztúri unitárius középtanoda könyvtára.*". XII. K. 10. *A téli vizsga középtanodáinknál.*" XIII. K. 11. *A székelykeresztúri tanoda továbbfejlesztésének kérdése*". XV. K. 12. „*Észrevételek E. F. úr cikkére.*" XV. K. 13. „*Beszéd Szabó Samu sirköve felállítása alkalmával.*" Gagyban, 1881. XVI. K. 14. „*Muzsnai ifjabb Demeter János élete és alapitványa.*" XVIII. K. 15. „*A homoródalmási unitárius templom száz éves jubileuma.*" XXI. K. 16. „*A székelykeresztúri középtanoda felekezeti és nemzeti fontossága.*" XXIII. K. 17. „*Emlékünnepélyt megnyitó és bezáró beszéd.*" XXIII. K. 18. „*Péterfi Sándor pap és egyházi iró élete.*" XXIII. K. 19. „*Tanári beiktató beszéd.*" XXIV. K. 20. „*Kiss Mihály egy-*

delmesebb munkája a *székelykeresztúri unitárius gimnázium története*, amely alapvető s értékes forrásmunka. Minden munkája józan észre valló, egyszerű, őszinte, világos, tömör. Munkáiban mindenütt látszik, hogy egyformán jól ismerte a bibliát, az ó-testamentumot és az ujkori történelmet. Egyformán veszi a képeket, hasonlatokat, az axiomaszerű idézeteket bölcs Salamon, Julius Caesar, Carlyle és Széchenyi korából. Leghuzamosabban mennyiségtant tanított, de azért jól ismerte minden kornak művelődéstörténeti anyagát, Galileit épen úgy, mint Julius Caesart, vagy Tompa Mihályt.

Beszédeinek mély hatása a közvetlen melegségben, a keresetlen egyszerűségben s a tartalom gazdagságában van. Jól átgondolt egyszerű, világos stilussal mondott szavai egyaránt szólnak a szívhez és az észhez. Munkáiban az igazság és a természetesség követelményét tartotta a legfőbbnek.

Találó, szellemes mondásai közül sok ma is közszájon forog. Éles szemével könnyen észrevette az emberek gyengeségeit, de másokkal nem közölte. Megtörtént némelykor, hogy egyesek gyöngeségeit gúnyos élceivel érintgette. Az ilyenek természetesen nem szerették, mert gyengeségeink megmutatása a legérzékenyebben fáj. Tudta, hogy az emberek ellen a gúny a legerősebb fegyver, de ő ezt is inkább az igazság védelmére használta.

Hidegségén, metsző, irónikus tréfáin, mondásain, melyek az igazságot jellemzően tárták fel, megütköztek azok, akik az emberi

házi iró és két hasonnevű elöde." XXVI. 21. „*Visszatekintés a gymnasium történetére s egyszersmind száz éves fordulói záró-beszéd.*" XXIX. K. 22. *Székely dolgok.* (Egy öreg székely.) Unitár. Közlöny 1901–1903. évf. 23. „*Az érdek.*" Székelykeresztúr, 1903. 16. l. 24. „*Elnöki beszéd a székelyekhez.*" Unitárius Közlöny 1905. 1—2. sz. 25. „*A székelykeresztúri unitárius gymnasium történelme.*" Székelykeresztúr, 1896. 313 l.

A *Magyar nyelvőr* 1873–1878. évfolyamaiban több közleményt hozott tőle a tájbeszéd és a tájszók rovatában.

Jelentek meg még közleményei az *Ustökös* 1873–74. évfolyamaiban.

Mint igazgató irta az iskolai értesítőket az egyes iskolai évekről, amelyek 1877 98 isk. évtől 1878–79. év végéig a „*Keresztény Magvető*" megfelelő évfolyamaiban; 1879–80—1892–93 évekről a kolozsvári főgimnáziumról kiadott értesítőkkel egy füzetben, az 1893–94 évtől fogva pedig külön önállólag jelentek meg".

Ezeken kívül kéziratban maradt több beszéde, alkalmi és humoros költeménye.

hiúságok hízelgő legyezgetéseihez vannak szokva, de becsülhették azok, akik észrevették e mondásoknak nemes erkölcsi célzatát. *Humorisztikus*, aki látja az általános emberi gyarlóságokat s a nevetést keltő mosolygásban benne van az emberetet is. A ma divatos szójátékot nem szerette, de hát micsodás lelki táplálék is lehet a szócsavarásban, amit már *Shakespeare* olyan kicsinylően kigúnyolt? *Humora* magyaros. Megjegyzéseiben mindig van filozófia, életbölcseség. Az élcelődés, bármennyire becsülendő adomány is, de mivel legtöbb esetben az emberi gyarlóságokat teszi nevetségessé, sohasem lesz rokonszenves. Ezzel *Sándor* János is csak ellenségeket szerzett, pedig az élcelődő jókedv tulajdonképen a nemesebb lelkeknek a megnyilvánulása. Szemeiben minden humorossága mellett is volt egy komoly, legutóbb fájdalmas vonás, ami arcát nemessé, előkelővé tette s ez forrása volt lelke mélységes finomságának.

Jól tudott írni és beszélni, de megvolt benne a *„hallgatás tehetsége“* is s ki vonná kétségbe, hogy ez az embernek egyik legnagyobb, legnemesebb képessége. E nélkül senkit sem lehet igazi férfinak nevezni és tartani. Tudni mindig, hogy mit lehet beszélni, mikor kell tenni, mennyit lehet gondolatainkból másoknak megmutatni, ez a nemes életnek egyik legszebb titka, legnagyobb művészete. Amint *Carlyle* mondta: „a hallgatás, a hallgatásnak nagy birodalma magasabb, mint a csillagok, mélyebb, mint a halál országa. Egyedül ez nagy, minden egyéb csekély“. Hallgatása zárkózottsággá csak életének vége felé fokozódott. Az egyszerű, szeretetreméltó társaságot mindig szerette. Modora előzékeny és lekötelező volt. Nem a magasrangúak között kereste a barátságot. Egész életén át egy tanító, egy pap és egy földbirtokos a leghívebb, legbelsőbb barátai.

Időtöltését nem a mulatozó társaságok, hanem a jó könyvek és a séták képezték.

A társadalmi életben gyűlölte a Tartuffeket s azokat, akik a közérdek leple alatt személyi kultuszt űztek. Eszménye egy olyan társadalom, amelyben mindenki becsületes ember s törvényre nincs szükség.

Azok közül a kevesek közül való, aki családja körében igazán boldog. Elérte azt, amiért annyi ezren hiába kapkodnak. Családjában állandó volt a boldogság, a szeretet, amit kellőleg csak akkor értékelhetünk, ha tudjuk, hogy annak rövid birásáért is

mennyi keserves küzdelem folyik az életben. Finom ízlést, hűséget, gyöngéd szeretetet, esztétikai érzést vitt a családba. A benne levő nemes érzéseknek mintegy összefoglalója a zene iránti szeretete. Ismerte és tudta Orpheus csodás sipolásának nagy jelentőségét, amelyre fák, kövek megindulnak s talán a legboldogabb akkor volt, mikor kedves zenedarabjait kitűnő hallásával átszellemülten élvezhette. Ilyenkor a hangszer csodás melódiája érdekesen bájos erőt kölcsönzött tekintetének.

Családjának élt s családja jövőjének könnyítésén önfeláldozó szeretettel dolgozott. Tanárságát kezdetben szerényen javadalmazták s helyzete csak a legutóbbi időben javult, de azért anyagi zavarok sohasem aggasztották, mert neki nem volt nehéz a nélkülözés s rendessége az adósságcsinálástól megmentette. Ha egyszerű, szerény viszonyok között élt is, szeretett gyűjtögetni, de nem azért, hogy mint a fösvény gyönyörködjék benne. Ha illendőségről s méltányosságról volt szó, mindig tudta úri kötelességét. Semmi hajlama szenvedéllyé nem vált. Tisztelte a realitást, de pénzimádó nem volt s vagyona gyarapodását családja jövőjének biztosításáért mégis jóleső, megnyugtató örömmel látta. Szűkös viszonyai mellett is, bölcs előrelátással családjának, gyermekeinek tisztességesen szerzett örökséget hagyhatott.

Szerény, előkelően tartozkodó szellem, aki inkább tud engedelmeskedni, mint uralkodni. Minden dolog megítélésében mérsékelt, mint általán a józlésü emberek. Tartozkodó volt, mind állításaiban, mind tagadásaiban s ezzel némelykor túlzásba is ment, ami igazi tipikus vonást kölcsönzött egyéniségének. A felsőbbek, a nagyobbak iránt tisztelettel viseltetett s nem cselekedett a törvények ellen. A fölebbvalók iránti tisztelet és engedelmesség pedig nem a kis lelkek általános jellemvonása.

Önmagába s munkásságába nem volt szerelmes, mert tudta, hogy az irígység, amit ezzel felidéz, sokat árthat különben is érzékeny lelkének. A gondviselés erős karokkal, éles ésszel, mélyen érző szívvel s eleven képzelődéssel áldotta meg, ebben foglalhatnók össze röviden jellemzését.

Az utóbbi évek bizalmatlanságát, amelyre különben nagy hajlama volt, annyira növelték, hogy kerülte a társaságot. Mint a nagy emberismerőknél gyakran történni szokott, élete végén ő is szinte embergyűlölő lett. Kedvelt írójának, a szentimentális br. Eötvös Józsefnek gondolkozásába magát egészen beleélte s szó szerint értelmezte e mon-

dását: „Ha magadnak akarsz egy jó barátot, válassz egy kutyát". Választott is és kedves kutyáját *„jó kicsi embernek"* nevezte el.

Egészen a szív embere volt, a szívé, mely a külső hatásokat talán a valóságnál még nagyobbnak érezte s érzékeny lelke a közönyt is rosszakaratnak látta. Finom lelkének minden igazságtalanság fájt, amit a földön látott. Az egész ember különben az erő és gyengeség csodálatos keveréke volt. Erőteljes, de nem edzett. A küzdő téren volt, de szelid lelke miatt még sem vértezhette fel magát úgy, hogy az élet keresztjét könnyen hordozhassa. Nem volt hiú, mégis túlérzékeny lelkűletü, amit ellenségei kihasználtak. Amire más ügyet sem vetett volna, neki az a szive mélyéig hatolt. Míg erős testén egy kis tövisszúrás meg sem látszott volna, ugyanaz lelkén mély sebet ejthetett. S mindezt a távolról szemlélők nem vehették észre, mert volt annyi önuralma, hogy lelkének valódi érzelmeit keserű humora vagy néma megvetése leplével el tudta takarni. Haragját, fájdalmát senki sem láthatta s annyira tudott magán uralkodni, hogy legutóbbi betegségét saját környezete is csak hosszas megfigyelés után vehette észre. Van belső könny is, égetőbb, mint amely végig pereg az ember arcán.

Szép volt még így is az élete mindaddig, míg egészséges idegzettel járta az élet útjait. Életének végén, midőn már csak örömet érdemelt volna, sötét bánat, keserűség, fájdalmas gyötrelem, kétségbeesés jutott osztályrészül. Nehéz, küzdelmes, munkás élete elkoptatta az energiát, amely éltetője volt s erre következett a megsemmisülés. Látszott, hogy lelki erejének fáklyáját a régi erkölcsök romjain gyujtogatta, de hiába, mert: „Aki nem tanulta meg, hogy semmitől se féljen, semmit se kívánjon, hiába tanult minden egyebet." És úgy is van: „Ha nincs hullám, maga ver föl a hajó; így az ember is, ha tiszta és nyugodt élete." (Eötvös.)

Előpatakról hazajőve már kora szeptemberben érezte, hogy őszi szellő sivít már az ő mezején is. Nyugalomba menetelének mézes heteit alig töltötte el, láthatára borult már s keserű fájdalmak kezdték gyötörni. Az öreg korban, midőn egy szépen eltöltött, tiszta életről visszatekintve csak vídámságot és dicsőséget kellett volna látnia, csak szomoruságot látott. Bút aratott, ahol örömet remélt. Életúnt lett s minden szava tele volt keserűséggel. Komoly arcán ritkán látszott egy-egy derűs vonás. A vídám, tréfás hang mind ritkább s már a környezetben sem nevetnek. Arca beesett s szemei gyakran könnybe borúltak. Kínos szellemi fájdalmak gyö-

törték, melyről közönséges embernek alig van fogalma. Élete mái a halálnál kínosabb szenvedés volt.

A búcsuzó napnak ragyogását már nem láthattuk és visszfénye is erőtlen, színtelen. „Az én betegségem lelki betegség, amihez ők (a doktorok) nem értenek," írja Kolozsvárról övéinek. Várt és csöndességben volt az Urnak szabadításáig. „Nagy az Urnak kegyelmessége. Minden reggel megújulnak az ő irgalmasságai". Ilyen volt 1909. június 30-ikának reggele is, midőn egy őrizetlen pillanatban önmaga siettette oda való juthatását, ahol kínzó gyötrelmeire megnyugvást remélt.

Élete küzdelem, halála igazi tragédia. Képzelt bajoknak s különös lelki gyötrelmeknek volt martaléka. Reá illik Lessing szava: „Mindenkiben, aki szerencsétlenné lesz, jó tulajdonságok legyenek s a legjobb ember legyen a legszerencsétlenebb.

Vége egy nemes életnek, de Sándor János a következendőkre is lesz hatással s kell, hogy legyen, mert a példa a legnagyobb, a legjobb nevelő. Ő pedig egységes jellemével mintaképül szolgálhat bármely idők nemzedékének. Jelleme szerezte meg az unitáriusok között neki a közbecsülést, a tartós, folyton megújuló elismerést.

A személyiségnek van tulajdonképen az iskolában egyedül maradandó nevelői hatása, abban, amit a modern pedagógia olyan kevésre becsül. A személyiség nagy átalakító és újító hatalom. Egy becsületes embernek, egy nagy jellemnek a hatása egy intézet élén kiszámíthatatlan. Épen ezért, ha igazán értékelni akarjuk, nagyságát nem irodalmi munkásságában, nem a gimnázium s az egyesületek bölcs igazgatásában kell keresnünk és megtalálnunk, hanem személyiségének, erkölcsi erejének közvetlen hatásában. Száz és ezernyi élő tanítványa tehet ma is bizonyságot arról, hogy egyéniségének nagy varázserejével gyakorlatilag már régen megvalósította a pedagógia kívánalmát, a *nevelő-oktatást.*

Hatásából azt látjuk, hogy igazán nevelni csak példaadással lehet s az elméleti utasítások e téren bizonytalan értékűek. Az iskolai bölcseség semmit sem ér s minduntalan csődöt fog mondani minden nevelési törekvés, amelynek nem a szív az iránytűje.

Ebben áll Sándor János általános nevelői hatása, melyről egész nemzedékek tanuskodhatnak.

Összehangzó lélek.*

(Egyházi beszéd.)

Irta: Bölöni Vilmos.

Róm. VIII. 22—23. — »Tudjuk, hogy az összes teremtettség egyetemben sóhajtozik és nyög fájdalmában mind ez ideig. Nemcsak az pedig, hanem magok a Lélek zsengéjének birtokosai, mi magunk is, sóhajtozunk magunkban, fiúvá-fogadtatásra.«

Filipp. II. 1—2. »Annakokáért, ha van Krisztusban valamely intés, ha valamely szeretetből származó serkentés, ha valamely lélekközösség, ha valamely szív és irgalom, tegyétek teljessé az én örömömet azáltal, hogy ugyanazon indulat legyen bennetek, ugyanazon szeretettel viseltetvén, összhangzó lélekkel egyetértvén.«

Mindent az Istenért! E jelszó tűnik ki a középkor legjellemzőbb eseményeiből. Azok a fényes ragyogású templomok s bennök az áhitat hősei, azok a magános kolostorok s bennök a világmegvetésnek és mennybevágyásnak sugaras képei, harc a bibliai földért, boldog várakozás a nagy és szent titokzatosság megnyiltáért beszédesen tanuskodnak a jól ismert tényről: mindent az Istenért!

Mindent az emberért! E jelszó felé irányítja útját az emberiség a legújabb kor derengésével. Azok a törekvések, melyek egykor a földtől elvonva az isteni dicsőség nagyobbítására szolgáltak, ma

* Elmondatott az 1910. évi főtanácson.

az emberiség gyakorlati szolgálatába szegődtek. Az egyenlőségi eszme, mely nemcsak a Faustok fejében, de a korszakok agyvelejében is vívja harcait, a szellem békóinak tördelései szablyák csengése közben is, az embernek újszerű elhelyezkedése az életben, — szociális elvek a gyűlésekben és szónoklásokban, mint félre nem ismerhető jelenségek írják a jelen százév történelmének lapjaira: mindent az emberért!

Sem az egyik, sem a másik kizárólagos ideálunk nem lehet.

Nekünk Istent az ő fiaiban kell szeretni. Eszményünk: hogy a társadalmi test anyaga legyen az isteni valósulásnak: „szellememet adom beléd és élni fogsz".

Erről győz meg az emberiség történelme és lelki élete.

Az a hatalom, mely az egyház egyetemességi korszakában a tudományt, a művészetet, a jogot és az erkölcsöt jelenti, sohasem veszíti el nagyságát, ha az emberi természetnek nincsenek követelményei. A reformáció sohasem győz, ha megáll a jelszó: semmit az emberért. A történelem azon korszakai, melyeket a szellemi megújhodás és a humanizmus aranyoztak be, sohasem jönek létre, ha az istenimádás felgyujtott oltárainak lángjainál fel nem tünik az ember, az emberiség. Szóval a történelem igazat ad nekem abban, hogy az emberi szellem legszebb lapjai megíratlanúl maradtak volna az isteni szolgálat régi értelmezése mellett. Így vagyunk ma az emberszolgálattal is.

Hiszen ma is, akik egy isteni világban élnek, szent meggyőződéssel vallják, hogy senki ezen a világon igazán értékest és érdemest még nem alkotott, aki maga nem volt áthatva az ember istenességétől. Senki még ebben a hideg, értelmileg fejlett világban szívéből az Istent, minden végnek és minden kezdetnek egyetlen titkát el nem veszítette anélkül, hogy ne érezte volna az ember egységesítő és végérvényű igazságokra hajló mélységes lelki szükségérzetének új kielégítését s ne kereste volna életében valaminek a bálvány-, az istenszerű hatalmát. És senki még a szellem, vagy a művészet munkájában el nem merült, az élet legfőbb javairól nem elmélkedett, a végtelenségről nem beszélt, hogy meg ne tanulta volna, hogy önmagunkra nem szabad sokat számítanunk és hogy az élet bonyolult viszonyaiban, ami eligazíthat, az a végtelen valóságnak ha nem is mindig meglátó, de legalább megérző tisztelete és szeretete.

Általában az Istenben és emberben egybekapcsolódó közös

igazságot hírdeti a tények világából és a szellem-világból levont következtetés.

Ez a gondolat adja ajkaimra az élet igéit.

Nekem úgy tetszik, hogy az isteni és emberi eszmék egyesülésének természetileg és emberileg lehető legfőbb formája, magasra szálló filozófiai reménye zengett föl a római levél idézett szavaiból is. Az egész teremtettség sóhajtozik a fiúvá fogadtatásra, egy-egy elnyomott kiáltás, sóhaj kél az atyai szeretetnek s a fiúi gyöngéd ragaszkodásnak megvalósulásáért. Nemcsak az pedig, hanem a lélek zsengéi is a lélekben ragyogó, az elmében isteni erejű sóvárgással várják, hogy a világ villámszerű jóslatai mint változnak át a tökéletesedés csöndes zenéjévé s miképp megy végbe az a törekvés hogy az istenfiúság gondolata gazdagságával túlszárnyalja szépségének teljességében a királyok életét.

Ahogy ez már egyszer végbement, — mintha mondaná az apostol más helyről idézett szavaiban. A fiúság tökéletes valósággá lett. Krisztus az Isten hangját a saját szivében kezdte hallani. Ilyen lélek legyetek. Ilyen pedig lehettek annál a *lélekközösségnél* fogva, mely Jézus fenséges élete befolyásában még az ő koporsójánál is fennállt köztetek. Csak „ugyanazon indulat legyen bennetek, ugyanazon szeretettel viseltetvén, összhangzó lélekkel egyetértvén . . .“ Csak lelketek nyíljék meg azon legmagasztosabb hatalomnak, mely világosan tanuskodik a világegyetemben, — kapcsoljátok bele azt a világosságot, mely az istentől eredt, belénk áradt sugallat révén titeket embertársatok megváltójává teszen: teljessé lett az örvendezés; az ég és a föld a lélekben újra érintkezik; az emberek a végtelen hatalommal való egységük tudatában összhangba jutnak az Istenbe helyezett korlátlan reményeikkel is; — megvalósúl bennük a menny, az összhang országa, mint a kis virágban új tavasszal az ébresztő szavú nagy föltámadás.

E hitében az apostol nem csalatkozott. Az ó világ legnagyobb borzalmai közt a szivekben észlelt isteni lehellet, a krisztusi új élet az ő hasonlíthatatlan szépségében és megváltói mivoltában hozott újvilágot.

Azóta pedig ez a gondolat csak kiszélesbült. Akkor keletnek, ma a világnak problemája.

Bizony az apostol után kétezer év mulva is csak az *összhangzó lélekben* képzeljük a szeretettel kiegyenlítés törekvését. Ebben fog ujjászületni a világnak nemesebb tartalma!

Az emberiség életében nem tizenkét apostol van, hanem annyi van, a hány lélekben felcsillant az az isteni fény, mely az ember életét a ragyogás sugárzásával öleli körül. Az istenfiakban pedig nem az tölt el legnagyobb bámulattal, hogy az eszményi világ, melynek szük volt e világ, mikép fért el egy emberi szív határaiban, hanem az, hogy mint vonzzák magukhoz a társadalom minden végletét. Bennük változik át a torzsalkodó életzaj egy benső harmoniává. Ami az előtt természet feletti, — jövőbe néző lelkükben az természetes. Előttük viszálykodások, surlódások, az érdekek kereszteződései, — utánuk valami megmagyarázhatatlan összeforradás, melyben a szeretet lelket önt az ő álomalakjába, mint a művész az ő Galatheájába. A nagy egyéniség, kinek célja nagy, érzelme mély, létele: összeolvadás a mindenséggel, együttélés minden élőlénnyel; az emberiség fölmagasztosított szemlélete, hogy mint harmonikus kép táruljon eléje, amit levésének nyughatatlanságában meglátni ritkán vagy sohase tud.

Csakhogy, ismétlem, ez a teljes összhang ember s ember között ritkán, nagyon ritkán szemlélhető. A létezés ez élő, nagy törvényének ismeretéig és tudatos követéséig maig se jutott a társadalom.

A tudomány szerint az emberi törekvések egyetlen határozott célja a fejlődés. Ez teremt és elnyel; elbuktat és feltámaszt. Itt az értelemnek reménye abból áll, hogy a fény, az ész oly kiválasztódása következik egykoron, mely korlátozza az örök rombolást az örök termékenység megakasztása nélkül.

A társadalom álmodozói közelebb akarják hozni az embert az emberhez, a hegyet a dombhoz, a dombot a rónához. A szétömlő világosságot úgy nézik, mint az örökbéke szétvivő tüzét, mint tágult kapcsoknak egybeforradását, közös céloknak együttes küzdelmét, evangelizációját annak a kiáltásnak: „keblemre emberek milliói!“

Korunk gondolkozása általában megegyezik abban, hogy az életet annak a *szociális mezőnek* tartja, melynek meg vannak mélyvizű örvényei, egymásra képződő hatalmas rétegei jövendő életcsiráival, melyekből a boldogság virágai takadoznak egy derültebb ég alatt, frissebb levegőben.

Nem veszitek-e észre, hogy e felfogások mindenike gyökerében ugyanaz, mely feláldozza Isten akaratából egyik gyermekét a másikáért, Izsákot a hegyen, Jézust a kereszten; életrekeltése a mitológiai igazságnak, mely az uralkodó hatalmat mindig egy-

szülöttje által győzeti le, vagy diadalszekerébe fogja rabszolgaként az emberiség jó nagy részét? . . .

Már pedig ahol öntudatos a létezés, ott nem csupán talajt kell adni évszázados növényeknek, mesgyét a századoknak, ott emberien is mind kielégítőbb s istenien is mind nagyszerűbb foglalatát kell biztosítani a kifejlésnek! . . .

E végett két dolog az, amit szivünk egész melegével, lelkesedésünk egész teljességével hírdetni kell.

Az egyik: az erkölcsi törvény.

Ez a közös megvesztegethetetlen törvény már eddig is *erkölcsi kiegyenlítést* akart a létezésben. Mindenki elébe egyenlő törvényt szabott. Mindenkinek az igazság mértékével mért. Az emberen nem a hatalmat, nem a rangot, nem a születést, nem a címert vizsgálta, hanem a tetteket. Ellökte magától a bünös hatalmat, hogy keblére ölelje a rongyokba öltözött becsületet.

E törvény az Istennek a lelkiismeretben sarjadzó életereje, melynek kifelé kell hatnia, hogy belül minél tisztábban élvezhesse békéjét. Minél teljesebben tudja magát kifejezni, annál nagyobb gyönyörűsége. S legnagyobb az öröme, mikor az élet tettekben nyilatkozó lelkiismeret, benső béke és harmónia.

Ennek eddig útját állották hol a tudatlanság, hol a babona, hol az előítéletek, hol a törvények, hol a zárt szivek, hol a zárt templomok.

De ma? — A *szociális mező* ennek tárva-nyitva áll.

Agyunkban a legelső gondolatnak, szivünkben a leghalkabb dobbanásnak, vérünkben a legutolsó vérhullámnak már testvériesítő jellege van; ki kell hát fejteni e ható erőt tisztán, lelkiismeretesen, a társulást lehető legboldogítóbbá kell tenni mindenkire nézve! Jézus szavára: szeressétek egymást, csak most kezd megérni az emberiség; most kezdettek a lelkek közösségbe ömleni, most fogják egymást jobban megérteni, most fogják szeretni.

Az emberiség gyötrő fájdalmat érez a fény és a pompa közt. Fájdalmat a palota biborában, fájdalmat a viskó nyomorában. Ennek a fájdalomnak neve: lelkiismeret, amit megtagadtunk. Gyógyszere: az erkölcsi törvénynek a civiláció szivéhez való kapcsolása, közelgésünk az emberhez is, az Istenhez is, az a szolgálat, mely az emberen keresztül irányúl Istenre. Most kell hát munkálni az Istenbéke állapotát, az élet viszonyát atyja életéhez. Most kell, hogy elterjedjen az emberekben és az emberek között az, ami nem

nemes hév, nem részvét, nem lelkesedés, nem újító vagy romboló gyönyör, de ez együttvéve: belső összhang külsővé téve, valami magával ragadó érzés, mely elborítja könnyel, a legemberibb kiváltsággal és szeretettel, a legistenibb tulajdonsággal a lelket és életet.

A másik dolog, amit mintegy egyetemlegesebb, egymást kölcsönösen támogató emberi életnek elemét hirdetni kell: az igaz *vallás* és az igaz *tudomány* ...*even kapcsolata.*

Vagy előttünk is eretnek-e a tudomány, hogy felfedezte az isteni világrendnek egy tökéletesebb összetételét? Vagy csakugyan disharmonikusabbá, sivárabbá tette volna-e a vallásos érzés területét, holott diadalaival a szellemet dicsőité, melynek végső formáiban a vallás Isten nevet adott; boldogsága az volt, hogy mást boldogítson, mely alapjában szintén vallásos tény? A tudás egész martiriuma nem az odatartott Krisztus arc-é, mely fölfogja az ökölcsapást? Vajjon az a tudás, mely eltávolítja hatalmával a holt részeket a társadalom testéből, mint az induló nedvkeringés az élőfán maradt száraz galyakat; mely rásegíti az embert legelemibb szükségleteinek kielégítésére, övéinek és lelkének a legnagyobb félelemtől való megóvására, általában szellemi és jellembeli nemesbülésen fáradoz, nem ép úgy megváltó-e más hatáskörben s más viszonyok közt, mint volt a keresztény gondolat, mely hitet, szeretetet, isteni célt, akaratot kapcsolt egyszerre a lélekbe, megegyezést a természet szellemével, kibékülést az Istennel, ragaszkodást örök javakhoz, — s aztán ünnepszentelést a hatodik napon?...

Ezt a közösséget a tudás és szeretet között úgy üdvözölhetjük, mint a *szellemi kiegyenlítődés* leghatásosabb eszközét.

Keresztül kell vinni az egész vonalon.

Az élet, a viszonyok, a léttörvények mind nagyobb ismeretétől függ azok értékének megbecsülése, az öntudat nyugalma, összhangja. Ameddig a gondolkozás a dolgok összeillését meg nem állapította, addig csak az ösztönszerű állapot uralkodik rajtunk, minélfogva az ember oly tettekben keres belső kínjaitól, elégületlenségétől, sóvárgásától szabadulást, melyek őneki csak újabb kínokat okoznak. Felséges dolog azért a tiszta tudomány! Megismerteti a tényeket, a törvényeket; fölfedezi az ellenmondásokat; összekapcsolja a tüneményeket. De mégse volna célszerű csak hideg tudássá dermeszteni az egész életet. Hiszen, hogy e szavak: végtelenség, eszmény, tökéletesség ne legyenek csak valami lehetőség nélküli állapot kife-

jezői, ehez nem elég okoskodni, e célra egy erőiben mind tökéletesebben, tehát összhangzatosan fejlődött lélekre van szükség. Vagy nem kétségbeejtő lenne-e az emberiség helyzete, ha egy békésebb, harmonikusabb emberi élet eljövetele pusztán a tudás számadataitól függene? Itt már az emberi lélieknek egy átfogóbb, a végtelenség iránt fogékonyabb, alkalmazkodásra tökéletesebb s mégis állandó és legyőzhetetlen része: a szeretet áll rendelkezésre.

Hadd bizonyitsák azért gondolkozók az élet tantételeit, növeljék értelmi oldalát, nyitogassák csillagok százait, vagy gazdagítsák a gondolatok fényes múzeumát! De teljesítse magasabbrendü feladatát a lélek is az által, hogy feltör a világegyetem szivéig, a dolgok ellentéteinek összedobbanásáig. Engedjétek őt saját nyelvén beszélni. Nem kell megakadályozni saját központjának megtalálásában . . . Nyujtsunk babérágat a tudás felé, de várjuk a saruk leoldását a szeretet előtt!

Ugyis a nagy munkát mindig ott kell teljesíteni a legerősebben, honnan a legegyetemlegesebb igazságok buzognak.

Tudás és szeretet együttvéve szolgáltatják az összhangot a lélekbe. A tudás megkeresi, a szeretet kibékiti az ellentéteket. S így e kettő összhangja az igazi élet termő talaja.

És ez éppen elég, hogy vele igazságot szoljak tinektek.

Mert az életben ami isteni, azt a lélek isteni törvényei szerint kell kifejteni.

Nekünk nem az az erő kell, mely csupa alkalmazkodás a viszonyokhoz, korhoz, emberekhez; ha szükség létező alakzatokat emészt föl vagy űz tova a pusztára évtizedekre, hogy az ellentéteket kiegyenlítse; az izraelita aranyának borjuformát ad és tiszteletet parancsol. Nekünk arra az erőre van szükségünk, mely megadja a fejlődés minden mozzanatának az isteni tökélyt, mit megkerestek és megtaláltak lelkükben az emberiség nagyjai.

Nekünk nem az az erő kell, mely elkereszteli a századot liberálizmusnak, szociálizmusnak s emellett az emberiség életében úgy váltakoznak a szomorúbbnál-szomorúbb jelenetek, mint Jób hirmondói, — s mint a hegyekből alá futó sebes patakok rontanak egymásnak a társadalom érzésben, gondolatban, érdekben különböző tagjai: nekünk arra az erőre van szükségünk, mely egységesít, de nem egyenlősít, mely angyalként száll alá a nyomor fészkeibe, a fénytelen utcákba, új országot alapít a megváltandókból s ha szükség, életét adja érettük.

Nekünk nem az az erő kell, mely kitárja a templomok ajtóit szertartások gépies szavainak meghallgatására, vagy betoldja a biblia lapjai közé a származástant, s a keresztények lelkéből mégis hiányzik a tisztító tűz, mely elpusztítaná a betegségeket a társadalom testéből: nekünk arra az erőre van szükségünk, mely beleélni tanít bennünket azoknak eszméibe, kiknek a tudás nem volt egyenlő a hitetlenséggel, s a harmonia sem egyenlő a temető-kapuk föliratával.

Nekünk nem az az erő kell, mely minden lehető eszközzel küzd a dolgok új rendjéért, hol halkitott érzelmek, miknek magyarázata a környezetben van, kívánságok, melyek a lelkiismeretet sértik, gondolatok, mik ellen vádlóúl lép föl minden, ami isteni az emberben, együttvéve képezik a szellemi légkört: nekünk arra van szükségünk, mely belülről egy nagy világ harmoniájából táplálkozik; tovaszüli újra a krisztusi ideált, magasra értékeli az embert, de csak azért, hogy Istenhez hozza ezáltal közelebb.

Egyszóval nekünk arra az erőre van szükségünk, mely az istenfiúság eszméjének beteljesülésében látja a megváltást.

Akinek az élet sivár pusztáján a sátán eredménnyel mutogatja még a világdicsőséget, annak ez az eszme hiú eszme. De aki szívvel műveli egy mostaninál tökéletesebb élet alapjait, annak ez hit, ez valóság, ez kibékülés, világmegváltás. Akik nem veszik észre azt a belső vérmérgezést, melyet az önistenítés vagy Caesár, a százfejűnek pótgondviseléssé tétele okoztak lelkében, azok hihetik még, hogy a vagyonban való érdekszolidaritás elvéből fog következni az új társadalmi rend: de, akik látják harcos idők termékketlen ellentéteit, hallják sóhajait, azoknak a Krisztusban való intés, nem az anyagiakra való serkentés, a lélekközösség vallása nem az érdekközösség, a kicsinyesen önző és szűkkörű élet sem az Isten gyermekeinek élete! . . .

Éppen azért arra tanítanám a társadalmat, hogy űzzön el magától minden beteges erőt, minden kisértést, minden visszás érzelmet. Arra tanítanám, hogy a megváltói vonásokhoz Isten és emberi lélek szükséges, s ezeket saját tűzhelyünknél, a hegyen, vagy hétköznapi életünknek küzdelmei közt is rajzolhatjuk. Arra tanítanám, hogy a léleknek vannak nemesebb funkciói, mint a miket ma végez s ezek átváltoztatják a gyengeséget erővé, a bánatot örömmé, a vágyakat valósággá. Arra tanítanám, hogy az egylétezés az Atyával nem kiván cellát vagy önsanyargatást, csupán csak

benső kapcsolatot, a hit biztonságát, ismeretét a tökélynek, a végtelen élet legmélyebb gyökerének. Arra tanítanám, hogy újra érezhesse azt a nyugodt isteni boldogságot, melyet mint az Isten jelenlétét magukon keresztül áradozni vélték Krisztus és az emberiség apostolai . . .

Föl hát a szivekkel! A felekezeteket, a törzseket, a hit- és szokásbeli különbséget, a teremtettséget és a lélek zsengéit különböző árnyalataiban áthídalja egy közös eszme: a vágy és sóvárgás a fiúvá fogadtatásra, mely oly szépen hangzik az apostol ajkain. Szüntessük meg „az atyai hajlék szomorúságát a messzevaló fiúnak, a Krisztusnak hazahozatalával." Menjünk bele az Istenfiúság ragyogó gondolatába. Midőn az továbbképzésbe viszen, mint egy szép költemény, ugyanakkor összhangba jöttünk a legfenségesebbel, a legtökéletesebbel! . . . Ez pedig ma is erőgyarapodást jelent az összesre nézve. Mert a krisztusi érzület ma is a magasabbrendűséget jelenti, a krisztusi élet ma is a megujhodás . . . oly állapot lenne ez, hol a testvériség minden lelket magába zárna, egyik lelket megközelíthetőbbé tenné a másik számára; a szív és irgalom összetalálkoznék a mások szivével és irgalmával, a kölcsönös vonzódás oly erős lenne, hogy amint ma fájdalmat érezünk a más szivével, életünket élhetnök le a más szivében! Az Istenfiúság szent lelkének új életre kelése lenne ez; — fölemelve a magasba, érintve az éghez a milliók szive, hogy legyen jellemben és sorban tökéletesen összhangzó! . . . Korszakunknak nem utolsó reménye. Nem utolsó eredménye!! . .

Ezzel bevégzem beszédemet. Olvastam egy szent és bölcs remetéről, aki az összes emberi erényeket egyesítette magában. Egy napon, midőn imádkozott, imája meghallgatatlan hullt vissza az égből. Mire összefogva magában mindazt az erőt, mi lemondása és önfeláldozása mellett lelkében összegyűlt, rópitette fel szavát az égbe. E szavára üde fényben égő új csillagok támadtak az ég boltozatján.

Nekünk is, ha felfogtuk és bensőnkben egyesítve valósítani akartuk ami krisztusi, bár tehetetlenül kell sokszor szemlélnünk az erkölcsi megtermékenyülésnek a szivekről hatásnélkül való visszapattanását, kölcsönözzön erőt tovább is annak hite, hogy az eszmény a látóhatárnak sugárzást kölcsönöz, szivárványt hoz, mely alatt lelkünk a határtalan fejlődés távlatain ujra meg ujra szakíthatja reménységnek olajágát, s hallja az isteni kibékülésnek szavát el a végtelenségig! . . . Úgy legyen! Ámen.

Dávid Ferenc és kora.

Irta: Dr. Borbély István.

(Folytatás.)

Melius úgy vélte, hogy — mielőtt a döntőnek igérkező vitán megjelennék - egyháza legsürgősebb ügyeit intézi el. Ilyennek látszott az urvacsorai kenyér. Az e célból is tartott (1568. jan. 6.) szikszói zsinaton az ostyavétel eltörültetett ugyan, de a közönséges kenyér használata, akár kovászos, akár kovásztalan lenne is az, szabadon hagyatott az írásnak egymástól eltérő előadásai miatt. Fontosabb volt azonban Egri Lukács ügye. Ez az ungvári lelkész, ki inkább volt a kálvinisták bosszúvágyának, mint Dávid tanításainak áldozata, ez alkalommal 27 tételt terjesztett az egyház elé megvitatás végett. Svendi ezért engedélyt adott a jan. 27-én Kassán tartandó zsinatra. A kálvinisták ugyanannyi tételben igyekeztek megcáfolni Egrit, ki gyűlés után — nem másítván meg állításait, következőleg nehogy időközben újra zavart támaszthasson fogva tartatott. Még csak a Debrecen vidéki lelkészeket kellett hitük épségének megóvására figyelmeztetni a febr. 2-iki zsinaton, aztán megindulhatott Melius nagyszámú kisérettel a gyulafehérvári zsinatra. Tiz napig tartott itt a vetélkedés s a kálvinisták legjobb szónok-polemikusai mérkőztek az unitáriusokkal. — Melius mellett Czeglédi György, Sándor András, Turi Pál, Kis Lőrinez, Károlyi Péter; Dávid mellett Basilius István, Hunyadi Demeter, Gyulai Pál, Szegedi Lajos, Császmai István, Sztárai Miklós és Karádi Pál vitatkoztak. A lutheristákat Hebler s hívei képviselték. Az a tény, hogy Hebler s Melius, meg sem várva a zsinat végét, nyolcadnapra már eltávoztak, mutatja a vitatkozás eredményét. Egyháztörténeti szempontból a legfontosabb gyülések egyike volt ez, melyen az unitárizmus sorsa fordult meg. A gyűlés jegyzői Fejérvári Márton, Marosi Sinnig János, Óvári Benedek és Vagner Gergely voltak. Az ő

följegyzéseik alapján a vita leírását mindkét párt még ez évben kiadta. Melius és Heltai könyve Kolozsváron jelent meg. Brevis emanatio Disputationis Albanae de Deo címmel, Dávid Ferencé Brevis enarratio Disputationis Albanae de deo trino et Christo duplici címmel Hoffhalter özvegyénél Gyulafehérváron. Heltai, miután unitáriussá lett, 1570-ben unitárius szempontból átdolgozva ujra kiadta.

A gyulafehérvári gyűlésnek nem volt egységes célja. A kálvinista pártszenvedély a különválást illetőleg a bosszút akarta sankcionálni ez alkalommal. Meliusék kívánalmuk VII. pontja szerint a „a legyőzött fél megbüntetését kérték." „Mert Krisztus nem a harcolónak, hanem a győzőnek ítéli oda a jutalmat" Jól jegyezzük meg e célt, „ez fogja megmagyarázni azt, hogy oly heves, oly tüzes vitáknak ezentúl miért nincsen foganatja; ez fogja megmagyarázni azt a hosszú évszázakra menő halálos gyűlölséget is, mivel a magyar kálvinisták a magyar unitáriusokat illették. Itt, a gyulafehérvári gyülés lefolyásában találjuk meg az unitárius egyház jövendő magatartásának képét is. Dávid Ferenc, — válaszolva Melius előterjesztésére — a legyőzött félnek nem megbüntetését kérte a fejedelemtől, hanem azt, hogy őket minden tisztességgel illethessék, mert Isten azt akarja, hogy a bűnös megtérjen és éljen. A rágalmazó vádak alól is tisztázódni kívánnak. Meliusék minden ok nélkül rájuk fogták, hogy azt tanítják, mintha „az asszonyállatnak nem volna lelke; hogy Isten legyen a bűnnek oka (amit Arany Tamás hirdetett); s hogy szabad több feleséget tartani." E dolgokat — írja — „még álmukban sem látták, nemhogy tanították volna." A mult esztendei debreceni kánonokban (nagyobb cikkek előbeszéde) Meliusék még azt vallották, hogy némelyek „a mámor és részegeskedés által elnehezítve elbutultak, azután minthogy megvetették a szent bibliát, a közhelyek foszlányaihoz s némely akadémiák határozataihoz mintegy szeggel oda vannak szegezve; és az akadémiák ítéletit többre becsülik a szentírás igazságánál." Most pedig azt kérik, hogy tanácskozásaikat a fejedelem külső akadémiák ítélete alá bocsássa. Hát erre is csak azt felelhetik, hogy a tudomány igazságát nem a főiskolák próbálják meg, hanem az idő . . .

Ezek után hiába keresnők a szálakat, melyek a két félt egymáshoz fűznék; a vita csak a különbségek kidomborítására irányult. Jól érezte ezt Melius is, Hebler is, mert a zsinat befejezte előtt — nem kíváncsian arra, vajjon győztek-e avagy legyőzettek — eltávoztanak.

Ha tüzetes vizsgálat alá vesszük a gyulafehérvári zsinat jegyzőkönyveit, azt találjuk, hogy az ott reprodukált nyilatkozatok szerint Dávid Ferenczék immár nem állanak csupán Serveto tanításainak alapján, hanem oly kijelentéseket is tesznek, amelyeket a Restitutio Christianismiben hiába keresünk. Meliusnak ez több izben feltünt, főleg a vita utolsó napján s ismételten megjegyezte, hogy „Dávid Ferenc Socinus Laelius után beszél." Meliusnak a ténymegítélésben kétségtelenül igaza volt, Dávid Ferenc azzal az aprólékos készültséggel vitázott, amivel a kétkedésnek oly tipikus megszemélyesítője tehette — volna, mint Socinus Laelius. Ez a kora fiatalságában — 37 évet élt mindössze — elsorvadt tudós olasz földön született, nemzeti tradicióként örökölte állandó gyanakodását. Nem eredeti gondolkozó, eszméket fölvetni, elveket képviselni alkalmatlan volt, de ezzel szemben éles eszü dialektikus, a legzavarosabb beszédeket is egyetlen pillanat alatt tételekbe foglalja s bámulatos gyorsan kész a felelettel. Ám, e feleletet fél kimondani, külső csendességét többre becsüli az igazságért való harcnál. Érzülete nemességéhez szó nem férhet s ha véletlenül kételyei már elviselhetetlenek, őszinte lélekkel fordul Kálvinhoz megnyugtatásért. Kálvin szivesen szóba áll vele, vitázik, levelet ír, vagy Bullinger által nyugtatja. Laelius boldogan távozik Genfből Zürichbe. A csöndes magány azonban újra fölkelti ábrándos képzeletét, kételyei előbb csak izgatják, majd — nem birván azokat eloszlatni — tépik, marcangolják. Ujra Kálvinhoz fordul, sőt Melanchtont is meglátogatja, Wittenbergben Meliussal is találkozik. Mind hiába, rövid ideig tartó megnyugvását nem tudja állandósítani. Kálvin már attól tart, hogy állhatatlan tépelődései a gondozására bizott eklézsiát is megrontják, ezért óva figyelmezteti . . . És Socinus Laelius zárkózott ember lett, meghitt barátain kivül senkivel nem közlé többet kételyeit. Halála hirekor Kálvin hű követőjét érzé halottnak.

Socinus Laelius jelentősége nem a később socinianizmus néven ismeretes theologiai mozgalom megalapozásában áll. Hagyomány szerint Socinus Faustus, az unokaöcs, az ő hátrahagyott irataiból fejtette ki a socinianus hitrendszert. E hagyományt azonban — tudtommal — eddigelé még nem erősítette meg Laeliusnak sajátkézzel irott munkája. Az ő jelentőségét én abban látom, hogy mint képzett theologus, Serveto rendszerét a szaktheologiában alaposabban kifejtette. A bibliai kifejezéseket újabb, talán helyesebb, talán hibásabb értelemmel magyarázta. Mindenekfölött belevitte az irás

magyarázásába az individualis lehetőséget, vagyis — kétségbe vonva a biblia félreérthetetlenségét, azt állította, hogy nem a betű, de a betűk által kifejezett értelem a lényeges. Ebből fejlődött ki az ő örök kétkedése. Én ugyanazt a jelenséget látom Socinus Laelius szereplésében, amit Luther föllépése után a protestántizmus mutat, hogy t. i. a vallásnak gyakorlati vonatkozásait mind inkább háttérbe szorítja, míg a dialektika, az elmének e zordon kedvtelése, szabadon való munkájában előbb a tévedéseket cáfolja meg, utóbb az igazságokra támad s akadály nélkül rombolhatván, utoljára az értelmet magát teszi lehetetlenné az által, hogy kimutatja, hogy: megdönthetetlen igazság nincs.

Amikor a gyulafehérvári második zsinaton Dávid és Blandrata ilyen értelemben, Melius kifejezése szerint „Laelius módjára" vitatkoztak, ők maguk is messzejártak az egyetlen szükséges és helyes alaptól. Ez azonban épen nem azt teszi, hogy Melius talán különből cselekedett. Mondottam, hogy kálvinizmus és antitrinitárizmus lényegileg nem közös fejlődésűek, mert más volt a kiindulási alapjuk. E két irányban a hit gyakorlati lehetőségétől körülbelül egyenlő foknyi eltérést jelent Meliusnak is, Dávid Ferencnek is jelen álláspontja. Mint majd meglátjuk, különféle körülmények hatására Dávid szakit Blandratával s elhagyva e ferde irányban való haladást, visszatér az egyetlen helyes útra, melyet e században először Luther jelölt ki a 95 thézisben, de amelyről először épen ő maga tévedett céltalan elméleti spekulációkba.

A gyulafehérvári zsinat után a harc a két fél között teljes erővel kitört. More Mihály unitárius költő kezdi a támadást azzal, hogy gúnyverset ír Meliusról. Majd Basilius, szintén unitárius író támad „A Credonak vagy Apostoli vallásnak magyarázatjáról" és „Egy nehány kérdések a keresztyéni igaz hitről és azzal ellenkező tudományról az Istennek egyházában" című könyveivel. Császmai István is felelt Thordai Andrásnak a mult évi könyvére. E kisebb szabású polemiákat Károlyi Péter egészíti ki, egyenesen Dávidnak rontván. Dávid Károlyi csapását „A szentírásnak fundamentumáról" című könyvvel fogta föl. Melius zsinattal kezdte a vitatkozást. 1568 aug. 22-re Nagyváradon gyűlést hivott össze, valószínűleg azonban itt nem tarthatták meg kolloquiumokat, mert 24-én Czeglédi Ferenc elnöklésével tartott sárospataki zsinaton jelenik meg. Dávid e zsinatok komoly hangú végzéseire Károlyi ellen írott magyar nyelvű könyvének latin átdolgozásával (De mediatoris Jesu Christi hominis

divinitate); személyeskedő és sértő kifejezéseire pedig „Dehortatio et descriptio Dei tripersonati" című szatirikus verssel felelt. Egyszersmind a sárospataki zsinatnak nov. 14-re Tordára invitáló meghivóval válaszolt, csatolván a vitatkozásra kitüzött 14 tételt is. Melius 28 pontban cáfolta azokat, mit Dávid ugyanannyi ellencáfolattal, valamint 8 más ellentétellel ellátva Meliusnak visszaküldött.

E magyarországi támadásokat a németországi tudósok polemikus íratai egészítették ki. Első ezek közül Zanchi Jeromosé, ki III. Frigyes választófejedelem kérésére irta „De tribus Elohim" című munkáját. Zanchinál nagyobb hévvel támadt Major György wittenbergi tanár. Csáki kancellárhoz intézett ajánló levelében Dávidot dehonestálni igyekezett, mire ez szellemes cáfolattal válaszolt, kimutatva, hogy a wittenbergi tudós tulajdonképen a római hitet védi, midőn őt támadja, pedig ez bizonyára nem volt célja. Állításainak bizonyításánál Major a szentirásról megfeledkezve, csak a konciliumi végzésekre, a szentatyák irásaira, a szimbolumokra, pápai rendeletekre és templomi énekekre hivatkozik, holott a sardikai, sirmiumi és efezusi konciliumok egészen más irányú végzéseket hoztak; a többi argumentumok pedig nem protestáns, de csupán pápista ember előtt birhatnak bizonyító erővel. Igen érdekes az is, amit Dávid arra a vádra irt, hogy ő Árius követője. „Árius tanai követésével is vádolják őket — ugymond —, de alap nélkül. Nagy Konstantin egész birodalmában Árius minden könyvét összegyűjtetvén, megégettette; ellenségei irhattak tanairól, ami nekik tetszett. Amit ő valóban tanított, meglehet, hasznos lenne tudniok a mostani zavarok között; de amit hitvallásáról Sándor, alexandriai püspök, győztes ellenfele hagyott hátra, nem teljes hitelességű, s ha az, nem egyező az ő (Dávid) és Blandrata s hiveik tanaival". E nyilatkozatban éreznünk kell a kritikai apparatussal dolgozó tudós theologust. „A Magyar György elleni cáfolat" a második munka a magyar polemikus irodalomban, mely képpel van diszítve.

Melius följegyezte, hogy Dávid Ferenc ez évben Debrecenben járt. Melyik zsinaton s mit végzett? — ismeretlen. Annyi mégis gyanitható, hogy az ott tapasztalt s hallott dolgok birták rá az 1568 okt. 10-ki nagyváradi zsinat összehivására. E jellemző sorokkal kezdi zsinathivó levelét: „Magyarországi egyházi szolgatársaink és atyánkfiai — irja — nemcsak minket gyaláznak, akik Isten megismert igazságát védni és megszilárditni tartozunk; hanem a velünk egy tudományt valló papokat is az ország törvényei ellenére

helyökről elkergetik, hitök megtagadására kényszerítik; akiket közéjök eklézsiába kirendelünk, szidalmazzák, magánvetélkedésre hívják ki, az igazság oltalmazásától eltiltják, öngyőzelmükről s a mieink zavarba jöttéről mesterségesen kigondolt híreket közölvén: a keresztény és atyafiui szeretetet megszegik, botrányt és veszekedést támasztanak s azoknak, kik még tanaink igazságában eléggé megerősödve nincsenek, szívét sebezve, lelkiismeretét megháborítják". „Egyszersmind — folytatja alább, — azért, mert a vele egy értelmen levők az ellenféltől gyakran bántalmaztatnak, vitára kényszerittetnek s mivel könyveiket valamennyien olvasni nem tudják, kérik, hogy magyar nyelven legyen a vitatkozás, a kétség alatt álló kérdések terjesztessenek nyilvánosság elé s úgy jöjjön létre közmegállapodás". Melius kezdetben nem akart megjelenni a Dávid által önhatalmúlag hírdetett eme gyűlésen. Azonban a fejedelem nem fogadván el mentségét, Melius újabb levelében egy heti halasztást kérve, annak letelte utánra megjelenését igérte. Október 20-án kezdődött a zsinat a Dávid által előterjesztett 9 tételről. A vitatkozás négy napon keresztül eredménytelen volt s csak az ötödik napon vett döntő fordulalot. Dávid felelve Meliusnak, megdönté annak érvelését Krisztus „láthatatlan és halhatatlan Istenségéről". Syllogismusát épen tovább akarta fűzni, mikor közbeszól Czeglédi György: Ha a kálvinisták feje, Melius, le is győzetik, a kálvinizmus sorsa ez által nem fog megrendűlni. Nagy csorba esett e kijelentéssel Melius legyőzhetetlenségén, nagyobb, semhogy azt a sarjadzó kálvinista egyház békén elviselhette volna. Meliusnak gondoskodni kellett arról, hogy e csorba kireperáltassék. Megkezdődik hát a XVI. század legnagyobb könyvpolemiája, mely következményeivel messze tulhaladta a gyulafehérvári zsinat által provokáltat.

A váradi zsinat jegyzőkönyvét Dávidék még ez évben kinyomtatták Kolozsváron. Meliusék megelégedtek a Dávid tételeire adott válaszuk közlésével. Az ezek alapján fejlődött polemiában a kezdés a kálvinistáké volt. A felszentelendő papok eskűformájába bevették, hogy a pápisták és Dávid Ferenc vallását és más hasonlók tévedéseit tőlük telhetőleg megcáfolni igyekeznek. A wittenbergi tanulókat is ilyen utasításokkal látták el.

(Folytatjuk.)

Berlini kongresszus.

Irta: Józan Miklós.

II.

A kongresszus érdemleges tanácskozásait hétfőn (aug. 8.) reggel, rövid ima és vallásos elmélkedés után, nyitotta meg *Schrader* Károly, volt birodalmi képviselő, a kongresszus elnöke. A kongresszus eddigi elnökei egyházi emberek voltak, theologiai tanárok. Ő az első a világiak sorából, aki megmutatta, hogy van erre bátorsága. És rá is termett a feladatra, melyet bölcs belátással és nemes szerénységgel oldott meg.

Első kötelessége — úgymond — hogy a megelőző kongresszusok által végzett munkát, s annak nagy érdemét elismerje. Valamennyinek az volt az alapgondolata, hogy a vallások sokfélesége között megtalálja az egyesítő kapcsot, a vallás magvát, annak igazi lényegét; s a különböző konfessziók és vallási közösségek között benső békét és kölcsönös jó viszonyt hozzon létre. Ezt sok tekintetben el is érte, mert a kongresszust eleitől fogva meleg vallásos érzés vezérelte tanácskozásaiban és a propaganda nehéz munkájában. A kongresszus nem áll negativ alapon. Sőt annyira pozitiv, hogy a vallás terén a szabadságot magának a vallásnak őszintesége és tisztasága érdekében követeli. A kongresszus eddigelé olyan országokban gyűjtötte egybe híveit, ahol a kongresszus eszméinek némileg kedveztek az egyházi viszonyok, mint Angliában, Hollandiában, Schweizban és az Egyesült Államokban. Itt, Németországban azonban másként áll a dolog. Nálunk még mindig a legélesebb ellentét uralkodik a különböző egyházak között, aminek a történelmi fejlődés mellett jórészt a politikai helyzet az oka. Valóságos kulturharc folyik itt katholikusok és protestánsok között s az egyházi és iskolai kérdések magas hullámokat vetnek. Magában az evangelikus egyházban is élénk tusakodás folyik a konzervativok és szabadgondolkozók között.

A gyors ipari föllendülés előtérbe tolta az anyagi érdekeket s innen van az, hogy a magasabb társadalmi osztályban nagy a közöny a vallás

iránt. S mi természetesebb, minthogy a munkásosztály is elfordúl a vallástól és egyháztól, mert a vagyonos osztály mellett ezekben az intézményekben is csak elnyomóját látja.

Van tehát elég ok és alkalom a torzsalkodásra. És a kavarodást még az a körülmény is tetézi, hogy Németországban az egyházi és állami berendezkedés szoros viszonyban áll egymással. Másutt szépen elvégezik a vitát a harcoló felek egymás között, anélkül, hogy valaki azzal törődnék; itt azonban mindenből uralmi kérdést csinálnak és az állam mintegy hivatva érzi magát arra, hogy a vallás érdekeit a szabadgondolkozókkal szemben megvédelmezze.

Ezekkel az állapotokkal szemben milyen vigasztaló mégis a mi theologiánknak öntudatos fejlődése, mely úgy tudományos mint népszerű kiadványaival ébren tartja a nemzetben az érdeklődést a filozofiai, történelmi és theologiai dolgok iránt.

Minő lehet hát a vázolt helyzetben a kongresszus állásfoglalása? Mindenesetre állást foglal. De csak a maga módja szerint. Mert egyházpolitikát nem folytat. A meglévő viszonyokba bele nem ártja magát. Nem ítéli el azokat. Csak megállapítja, hogy azok milyen viszonyban vannak az ő vezéreszméivel.

A kongresszus valóban vallásos tanácskozás, melyben a különböző irányok egymást kiegyenlítik és — ha lehet — meggyőzik. De határozatok hozatalába a kongresszus egyáltalán nem bocsátkozik.

A kongresszusnak nem célja, hogy új egyházat alapítson, vagy hogy a meglevőket megbolygassa. Hiszen, a kongresszusnak majdnem minden tagja valamely egyház kötelékébe tartozik, s egyikük se gondol arra, hogy elhagyja a maga felekezetét. De azt igenis óhajtják, hogy a kongresszus alapgondolata minél előbb testet öltsön, újúlt vallásos energiával töltve be a különböző egyházi szerveket s ápolva köztük a kölcsönös megértés evangéliumát

Ebben a reményben üdvözli a világ minden részéből megjelent delegátusokat, s a kongresszusnak teljes sikert kiván.

Majd *Wendte* Károly, a kongresszus állandó főtitkára (25 Beacon Street, Boston, U. S. America), vázolta röviden az eddigi kongresszusok történetét, különösen kiemelve, hogy milyen általános tetszéssel találkozott az ügy barátai körében az a gondolat, hogy ez évben német földön s éppen a hatalmas birodalmi fővárosban tartassék meg a kongresszus. Mert amig egyfelől az ügy a német theologia és tudomány neves képviselőiben lelkes bajnokokat nyer a maga céljainak propagálására, addig másfelől a kongresszus nyílt foruma és nemzetközi jellege kiváló alkalma

nyújt ezeknek a megnyilatkozásra. A központi választmány jól végezte a reábizottakat, amikor teljes egyetértésben a helyi bizottságokkal egy ilyen nagyarányú kongresszust hozott össze, amelynek úgy képviselete, mint tárgyalási anyaga, s azok az életbevágó érdekek, melyek ahhoz fűződnek, ezt a kongresszust az eddigiek fölé emelik. Anélkül, – természetesen — hogy keveselnék azt az úttörő munkát, amelyet amazok végeztek. Hivatkozott azokra az ünnepségekre, melyek Parker Tivadar 100 éves születési évfordulója alkalmából tartattak Amerikában és egyebütt; valamint arra a zarándok-útra, melyben a kongresszus lezajlása után mintegy százan fognak résztvenni, meglátogatva magyarországi hitrokonaikat az unitárizmus 400-ados ünnepe alkalmából és megkoszorúzva Parkernek a florenci protestáns temetőben levő sírját.

A titkári jelentés szomorú akkorddal végződött. Kegyelettel és hálával emlékezett meg azokról a nagytudományú férfiakról, akik időközben elhunytak. Prof. Pfleiderer (Berlin), Jean Réville (Paris), Edward Everett Hale (Boston), Frettwell János, Subba Rau (India), Prof. Goldwin Smith (Canada), mind buzgó támogatói voltak a kongresszusnak eleitől fogva. Irántok, valamint Prof. Holtzmann (Strassburg) iránt, kinek haláláról épp e percben hozott hírt a távíró, csendben felállva adott kifejezést a kongresszus igaz részvétének.

Ezen az ünnepélyes ponton megindúlt a felolvasások díszes sorozata. S tartott három napon át. D. e. 9—12-ig, d. u. 3—6-ig, este 8—11-ig, sőt olykor éjfélig is.

A kongresszus első thémája ez volt: *„Mit köszönhetnek a külföldi liberálisok a német vallásos életnek és theologiai tudománynak?“* Országaik képviseletében egymás után léptek a felolvasó asztalhoz Dr. Carpenter (Anglia), Prof. Moore (America), Prof Bonet-Maury (Franciaország), Prof. Groenewegen (Hollandia), Dr. Tudor Jones (Australia), Rev. Per-Minassianz (Armenia), elismerve azt a jótékony hatást, melyet a német tudomány vívmányai nemzetük fiaira, köztük a szabad vizsgálódás terjedésére gyakoroltak.

A második fő théma: *„Német Theologia és Egyházi Élet“*. A tulajdonképeni gerince a kongresszusnak. Bő alkalmat nyújtott ez a théma a legkiválóbb német egyetemi tanároknak önérzetes megnyilatkozásra, a hallgató közönségnek pedig gyönyörködésre és lelki épületre. Prof *Soden* (Berlin): »Az újtestamentum kritikai tanúlmányozásának hatása a vallásos életre«. — Prof. *Gunkel* (Giessen): »Vallástörténet és ószövetségi kritika«. — Prof. *Dorner* (Königsberg): »Bölcsészet és theologia a XIX. században«. – Prof. *Titius* (Göttinga): »Fejlődéstan

és Ethika« c. szabad előadásában helyet adott az evolutio törvényének, de egyúttal megvonta annak határait, hangsúlyozva a történelmi folyamat mellett az ideális világfelfogást, melyben az ethikai elem sohase nélkülözheti a bűntudat és a kegyelet érzetének harmoniáját Prof. *Weinel* (Jéna): »Theologiai tanúlmány és az Egyház« címen a szabad vizsgálódás jogát követeli a lelkészek és theologusok számára; szerinte a nép nagy tömegében is csak úgy tudunk ismét igaz érdeklődést kelteni a vallásos dolgok iránt, ha élő hit által áthatott misszionáriusokat bocsátunk ki a világba, akik magukból is annyit, sőt többet merítenek, mint a könyvekből. Prof. *Niebergall* (Heidelberg): »Az egyházi beszédírás Németországban«. — Prof. *Baumgarten* (Kiel): *„Vallásos nevelés Németországban"* c a népnevelést szabaddá akarja tenni a papi befolyás alól és több szerepet óhajt juttatni benne a család és nemzeti iskola harmonikus együttműködésének. — Prof. *Wobbermin* (Breslau): »Vallás-psychologia jelentőségét és misszió«-ját ismerteti. — Prof. *Bousset* (Göttinga): »Jézus személyének jelentősége mai hitvilágunkban«. Pastor *Forster* (Frankfurt): »A protestáns egyház alkotmánya Németországban«. — Prof. *Schmidt* (Berlin): »A protestantizmus világtörténelmi missziója«. — Prof. *Troeltsch* (Heidelberg): »Szabad kereszténység létjoga« c. mindannyian érett megfontolás termékét nyújtották, s kivált utóbbi viharos tetszést aratott élénk szabad előadásával kijelentve, hogy új vallásos fejlődés küszöbén állunk, jó lesz arra eleve benső készületet tennünk. Az európai közművelődés keresztény befolyás nélkül állandó nem lehet; nem nélkülözheti azokat az alapelveket, amelyek a kereszténységnek éltető erejét képezik: t. i. minden egyes léleknek az örök Istenhez való eleven viszonyát, amely olyan nemes, tiszta és szent, amilyennek lennie kell.

Azután újból a külföldiek vették át a szót, fölfejtve a különböző országokban mutatkozó liberális áramlatokat a vallásos és egyházi élet terén. Prof. *Bacon* (Yale): »Az újszövetségi kritika theologiai és gyakorlati eredményei«. — Rev. *Slicer* (New-York): »Vallási liberalizmus Amerikában«. — Principal *Maitra* (Calcutta): »Az ember vágyódása a Végtelen után«. — Prof. *Vaswani* (India) Spinoza szellemében nyilatkozott a hazájában uralkodó bölcsészeti kérdésekről. — Prof. *Eerdmans* (Leiden): »Orthodoxia a XX. században«. — Prof. *Boros* (Kolozsvár): »Szabadelvű vallásos mozgalmak Magyarországon« c ismertette a hazai viszonyokat közvetlenséggel és hűséggel. — Prof. *Bowen* (Meadville) sok jót remélne egy ott felállítandó német tanári széktől a kivándorlók sorsának javítására és a szétszórt telepek lelki gondozására. — Dr. *Giran*

(Amsterdam): »Modern vallás és haladó kereszténység« c. nagy ékesszólással és feltétlen szabadsággal szólott az emberi lélek legmélyebb érdekeiről. — Dr. *Hirsch* rabbi (Chicago) kiejtve a vallás nagy jelentőségét az erkölcsi életre, bemutatta a judaismust, mint amelyből a szabadelvű vallásos gondolkozók sokat meríthettek. Prof. *Merczyng* (Szentpétervár) a lengyel unitárizmusról (1560—1660) nyújtott történelmi áttekintést, mint olyan, akinek a szive ehhez a kérdéshez oda van forrva. Nem csoda, ha a kongresszus végeztével *Wendte* titkár atyával együtt arra is vállalkozott, hogy Socinusnak Luctawice ben (Galicia) levő elhanyagolt sírját meglátogassa. Meg is látogatták. S bizottságot alkottak angol, amerikai, magyar és orosz vezérférfiakból, akik célúl tűzték ki, hogy a socinianismus nagy apostolának nyugvó helyét méltó emlékkel jelöljék meg.

Ezután az intermezzo után következett a harmadik fő théma: *„Testvéries viszony a különböző keresztény felekezetek között"*. Először is katholikusok és protestánsok között. Mint az elnök, Martin *Rade* (Marburg) mondja ez a théma tág teret nyit az eszmélkedésre; német forrásból nem is származhatott; inkább amerikai talajból fakad minthogy ott annak gyakorlati kivitele sem ütközik nagyobb nehézségbe a történelmi hagyomány és társadalmi választófalak hiánya folytán. A thémát *Sabatier* vezette be, aki már megjelenésével is lebilincselte az egész kongresszus közönségét. Visszapillantott ifjuságára, a Cevennes vidékére, ahol bizony igen is élénk volt a vallási türelmetlenség és gyűlölet. Vázolta a modernizmus történetét és főbb jellemvonásait Olasz- és Francia országban, rámutatva teendőinkre ezzel a nagyfontosságú mozgalommal szemben. Kölcsönös segítség és szeretet nélkül Isten országa nem jön el a földön . . . (Azóta, itthagyván az árnyékvilágot, »szemtől-szembe« látja ő is az Atyát, akinek hív és munkás gyermeke volt.) Don *Romolo Murri* (Róma) neve is elegendő arra, hogy mozgásba hozza a szivünket; hát még ha elkezd beszélni és úgy folyik a szó ajakán, mint a záporeső, miközben szeme villámokat szór. Egyéniségének delejes hatása alól az ember nem tud szabadúlni. Nem is kíván. A kiközösített olasz pap tagja a római képviselőháznak, szocialista irányzattal. Ebből a szempontból rajzolja hazája vallási és politikai helyzetét, az általános forrongást, mely mindeneket magával ragad. Az új katholicizmus vajúdását, a nemzeti és hazafias érzés lázadását a Vatikán maradi és érthetetlen politikájával szemben, az egyház és állam szétválasztására tett előkészületeket; ami mind azt bizonyítja, hogy az új nemzedék a magasabb műveltség és a lelkiismeret szavára hallgatva, a középkori és elavúlt dogmákat

kereken visszautasítja. A demokráciát is elítéli, ha csak rombolni kész; az új evangéliumnak szervezőnek és építőnek kell lennie. A római egyház mondjon le világuralmi törekvéseiről, a politikai beavatkozásról, ne vindikáljon magának tekintélyt és elsőséget a polgári ügyekben, s legyen újból Isten híveinek gyülekezete, az örök igazság és élet tanítómestere. A modernizmus mintegy gondviselésszerűen mutatja nekünk ehhez a fenséges célhoz vezető útat, de Róma nem enged s emiatt küzdelmük mérhetetlen akadályokba ütközik. Rev. *Lilley* (London): »Modernizmus, mint a vallási egység alapja« c. igen rokonszenvesen értekezett, az anglikán egyház szempontjából világítva meg a kérdést és kimutatva e téren a protestánsokra váró fontos kötelességeket. *Funk* páter (Stettin) egy modernista folyóirat szerkesztője, a német modernizmus céljairól és jelen állapotáról értekezett, nagy bátorsággal hangsúlyozva az ész és lelkiismeret fensőbbségét a puszta papi tekintéllyel szemben. A modern katholikus a hit és erkölcs igaz forrását a tudomány és isteni ihlet által felvilágosúlt lelkekben keresi, nem pedig a vatikáni rendeletekben.

A protestáns egyház orthodox és liberális irányainak egymáshoz való viszonyát, több kevesebb szerencsével és sikerrel, szintén nagy érdeklődéssel tárgyalták. Az ember azt várná ezek után, hogy az itt felhangzott szépséges elveknek olykor olykor egy-egy gyakorlati alkalmazásával is találkozzék az életben; de, úgy látszik, ettől még távol állunk, mert az érdek mindenütt nagyobb és erősebb, mint a kölcsönös megértés. A hagyomány erősebb, mint maga a szentírás.

Testvéries viszony az idegen vallásfelekezetek, keresztények és zsidók között. Oly kérdés, amellyel Németországban s nálunk is csak okkal-móddal foglalkoznak az emberek. Itt is csak előkelő idegenek foglalkoztak a thémával. Dr *Perkins* (Lyun), univervalista lelkész Amerikából, ahol a modern zsidók és a haladó keresztények egymást igen jól megértik. Prof. *Montefiore* (London) szerint egy történelmi vallás sincs a teljes igazság birtokában. Ugy a kereszténységnek, mint a judaismusnak megvan a maga külön hitvilága és missziója az emberiség számára. Nem a mutatkozó hiányokból és gyarlóságokból ítéljük meg egyik a mást, hanem a szándék és a cél iránya és szentsége szerint. A testvéries viszony ápolására nem elég a tűrelem, a tisztelet. Rokonszenv és kölcsönös megértés nélkül nincsen testvériség. Anglia ebben a tekintetben is jó példával jár elől; bárcsak követésre találna más országokban is! Prof. *Cohen* (Marburg) érdekesen mutatott rá, hogy a judaizmus mivel járúlt hozzá törvényeiben és prófétáiban a vallásos haladáshoz.

Szabadgondolkozók és szervezett egyházak. Prof. *Schieler* (Freie

Gemeinde-Dantzig), az egyházi szervezeten kívül álló szabad keresztények céljairól és küzdelmeiről beszélt. Őket gyanús szemmel nézik még az úgynevezett szabadelvű keresztények is, az orthodoxok meg éppen gyűlölik. Pedig nem másra törekesznek a vallásban, mint őszinteségre és haladásra. Ezt el kell ismernie még az ellenségnek is. Kívül állanak a német nemzeti egyház keretén; az ő példájuk már előre mutatja az útat, amelyen az egyház és állam szétválasztása Németországban is be fog következni. Csak így foglalhatja el megillető helyét szószékeinken a szabad szó; csak így egyeztethető össze a vallásos öntudat a tudomány igazságaival és az új társadalmi renddel. A jövő egyháza a szabad egyház, mely áldását az egész emberiségre kiterjeszti. Dr. *Hartwich* (Königsberg). Dr. *Lipsius* (Bréma) és az ifjú *Loyson* (Páris) hasonló szellemben nyilatkoztak. Ha lehet, még radikálisabban.

Azután sor került a kisebb szekták és vallásos irányzatok képviselőire, akiket ha nem is nevezünk meg névszerint, nem azért tesszük, mintha keveselnők őket. Baptisták, memnoniták, methodisták, theosophisták és az úgynevezett »Uj Theologia« hivei, akik ebben a bábeli egyvelegben az örök harmoniát keresték. Azt t. i., hogy amikor valaki kenyeret kér tőlünk, ne adjunk neki követ; amikor halat kér, ne adjunk kigyót. Szóval, a hegyi beszéd álláspontját Sion és Garizim, Róma és Bizanc, Kolozsvár és Debrecen álláspontjával szemben.

A kongresszus egyetemes voltát mutatja az a körülmény, hogy annak keretében megnyilatkoztak az ázsiai nagy világvallások képviselői is. »Izlam és kereszténység« c. prof. *Montet* (Genf), a három egyistenhívő vallás uniójának buzgó apostola, tartott előadást, jelezve, hogy a mohamedán vallásban is találkozunk itt-ott a modernista mozgalom jeleivel. Prof. *Singh* (India) a Sikh-nép vallásáról értekezett. Prof. *Jayatilaka* (Ceylon) »Modern buddhizmus« c. rámutatott, hogy a buddhizmus sok százados történetében nincs nyoma annak, hogy elvei terjesztése érdekében egyetlen csepp vért ontott volna. Rev. *Minami* (Tokio) a japán kereszténysegről, köztük az unitárius misszióról, emlékezett.

Az utolsó ecsetvonást a kongresszus lelki képén *Loyson* atya (Páris) végezte, aki 85 éves kora mellett is, szónoki erőinek teljes birtokában, egy óráig le tudta kötni hallgatói figyelmét. Az egyházak uniójáról beszél. Nem gondol szervezeti egységre, mert az lehetetlen. »Haladjon mindenik a maga útján, szabadon kifejtve a saját gondolatait; de mindenik egyház, a keresztény és a nem keresztény egyaránt, nyújtson testvéri jobbot egymásnak, s ettől az érzülettől áthatva, közös erővel siettessék az Isten országának eljövetelét. Ez az igazi lelki egység.

Ennél több ki nem vihető. De nem is kívánatos. Nagyon sokféle vallás van a világon, de egy az Isten mindnyájunk felett«.

Ebben a szellemben mondotta el ki-ki a maga nyelvén a maga Miatyánkját, méltó befejezése gyanánt ennek a világraszóló kongresszusnak.

A díszes búcsú bankett és a Wittenberg—Weimar—Wartburgi zarándok-út végeztével abban a reményben oszlott szét a kongresszus közönsége, hogy 1913-ban Párisban, Isten kegyelméből ismét találkozunk. Abban a reményben és abban a bizonyos tudatban, hogy »a mi munkánk nem hiábavaló az Urban!«

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Az unitárius vallás Dávid Ferenc korában és azután. Írták többen. Szerkeszti: Dr. Boros György. Kiadja: A Dávid Ferenc-egylet. Kolozsvár. Ára 3 korona. Huszonhárom kisebb-nagyobb tanulmányt és értekezést foglal magában a könyv. Az egészből kiemelkedik *Fekete* Gábornak „Az unitárius vallás szabadságának alkotmányos biztosítékai" című mélyreható tanulmánya, melyben az unitárius egyházra vonatkozó országos törvények történelmi keretbe vannak beállítva. Ezen kívül vannak benne történelmi, dogmatikai, életrajzi, bölcsészeti és geografiai közlemények. Tarcsafalvi Albertnek egy szép költeménye zárja be az egészet Amint a szerkesztő előszavában is mondja, a könyv nem tudományos igénnyel lép föl, hanem célja a közönség „érdeklődését" és „tanulási vágyát" fokozni. Bár nem látunk az egészen egy egységes gondolatot végigvonulni és amilyen szétfolyó és határozatlan a könyv címe, olyan az iránya is; de azért a jelzett célnak megfelel. Azt örömmel állapíthatjuk meg, hogy minden egyes dolgozat az unitárius vallás és egyház szeretetéből fakadt. Hisszük, hogy az olvasókban is hasonló érzéseket ébreszt. Az egyes dolgozatok által nyujtott élvezetet zavarja a sok boszantó sajtóhiba. Különben olvasóink figyelmébe ajánljuk.

Az „Unitárius Szószék". VI. kötetének 2-ik száma *Bölöni* Vilmos, *Deák* Miklós és *Ürmösi* József szerkesztésében megjelent. Halotti egyh. beszédeket és orációkat tartalmaz. A temetés is egyik lényeges funkciója a lelkésznek. Különösen a hit vigasztalására a koporsóknál van legnagyobb szüksége az embernek. Ezen kívül minden életnek van valamilyen tanulsága, amire rámutatni a lelkész hivatása. Mégis úgy gondolkozunk, hogy a temetéseket minél rövidebben kell végezni. Az igehirdetés „alkalmatlan" idői között is e célra a legalkalmatlanabb éppen a temetés A közönség felizgult lelki állapota a legkevésbé veszi be az ige magvait. Az igazi keservesekre valódi kin a hosszas moralizálás. Egyesek hiúságát pedig nem szolgálhatja a lelkész a koporsónál. A hosszas halotti prédikációk a mult emlékei közé tartoznak. A lelkész használja fel a templomot, az új házasok megáldását, a keresztelést, a konfirmációt, az urvacsora osztást stb., hol nyugodtabb kedélyhangulatban fogadják tanításait s hol nagyobb foganatja is van munkájának. Jól tudjuk, hogy népünk egy része milyen nagy súlyt helyez a temetésre, a keserves búcsuztatókra, a hosszas

dicséretekre. De erről le kell szoktatni s a lelkész más téreken érvényesítse tudását és tehetségét.

Ezek előrebocsátása után különben jelezzük, hogy a „szószék" jelen száma igen tartalmas és jó dolgozatokat foglal magában. Örvendünk, hogy benne legjobb erőink nevével találkozunk. De a szerkesztőség felhívására jelezzük, hogy mi a „más" irányú dolgozatok mellett szavazunk a jövőre. De már ezt a kötetet a könnyebb kezelhetőség kedvéért jó lesz ilyen irányban folytatni.

Heltai Gáspár Dialógusa a részegségről és tobzódásról. (1552). Írta Czóbel Ernő. Budapest. Lampel. 1911. Heltai Gáspár egyike azoknak a reformátoroknak, akiket csak a legújabb időben fedeztek fel. Erőteljes dolgozatai nem csupán az ő lánglelkének és fáradhatatlan buzgalmának a bizonyítékai, hanem világosságot vetnek a korra is, melyben keletkeztek. A jelzett „dialógus" nem egyéb, mint egy élénk korrajz, melyben józan Antal és tobzódó Demeter egy egy tipust képviselnek. A jelzett munka külső alakjáért, stilusáért, a benne található szólásformákért és közmondásokért is becses emléke irodalmunknak. De nagyobb értéket kölcsönöz neki az, hogy a magyar társadalom lelki és anyagi válságát tünteti fel a reformáció korában. A műnek ezt az értékét világosítja meg szerző, mélyen járó gondolkozással, nagy történelmi érzékkel és tudással. Éppen ezért az előttünk fekvő füzet kiemelkedik a közönséges értelemben vett könyvismertetés keretéből s az valóban, művelődés-történeti tanulmánynak tekinthető. Készséggel ajánljuk olvasóink figyelmébe.

A magyar protestáns egyház története. Középiskolák VIII. osztálya számára. Írta Jármy József főgimn. tanár. Kiadja a sárospataki irodalmi kör a főiskola költségén. A magyarországi protestántizmus történetét három korszakra osztva, könnyen áttekinthető módon kezeli az író. Elég rokonszenvesen tárgyalja az unitárius egyház kialakulását is. De ennek az egyháznak további története és küzdelmei is helyet foglalhatnának egy olyan tankönyvben, amelynek célja tárgyilagosan bemutatni a hazai protestántizmus történetét. Ennek az egyháznak is voltak és vannak iskolái. Az alapítókon kívül voltak hű munkásai. Szóval számához és anyagi erejéhez mérten ez is hozzájárult hazánkban a protestáns szellem ápolásához és elterjedéséhez. Ha megfogyva kerültek is ki ez egyház hivei a sötét időkben a létért folytatott emberfeletti küzdelemből, ezért ezt még nem lehet „fokozatos hanyatlás"-nak nevezni. Sőt a pusztító viharokat és a megpróbáltatások tüzét kiállott egyháznak még jövője és hivatása van.

KÜLÖNFÉLÉK.

Bőhm Károly.

1846—1911.

A kolozsvári Karolina kórház sebészeti osztályán máj. hó 18-án egy súlyos operáció után meghalt az a mélyen szántó filozófus, akihez fogható nincs e magyar haza határain.

Olvasóink ismerik nevét és értékelméletét, melynek alapját ő vetette meg a magyar irodalomban.[1] Egyébként neve nem nagyon ismeretes a nagy közönség előtt. Mert jól mondotta Apáthy, aki az akadémia nevében búcsuzott koporsójánál: „Odafönn szárnyalt és suhant el fölöttünk a lelked s nem az erőd volt csekély, de a magasság volt igen nagy, hogy oly keveseket tudtál magadhoz emelni". Valóban, szédületes mélységeket és magasságokat járt meg lelke a gondolat és elmélkedés szárnyain, ahová olvasói, hallgatói közül igen kevesen követhették. Neki megadatott, hogy tiszta látással betekintsen a gondolat és lét olyan misztikumaiba, melyekről az átlagos intelligencia sejtelemmel sem bír.

Ezért nem ismerték őt, csak igen kevesen. Ezért vették körül koporsóját kevesen a választottak közül. Ezért nem gyászolt a magyar köztudat, amikor a magyar tudomány egyik dicsőségét és büszkeségét temették. Testét eltemették, *de szellemét, eszméit és gondolatait fel kell fedeznünk, fel kell támasztanunk.* Ez a feladat vár most a filozófia magyar mívelőire, hogy aki életében „társtalan vándor"-ként biztos lépésekkel haladt a lét és gondolat meredekein, legalább halálában legyen biztos és soha nem tévedő támasza és kalauza a hozzáfolyamodóknak. Az ő sorsa is az lesz, ami annyi magyar tudósé volt már, hogy neve akkor fog tündökölni, mikor a mellőzés, a meg nem értés hibájárt csak magunkra vethetünk.

Sajnos, ez alkalommal nincs elég terünk arra, hogy egy foly-

[1] Gál K. Bőhm axiologiája. Ker. Magvető. 1906. 105—108. l.

tonos elmélkedésben és kutatásban eltöltött élet gazdag tartalmáról és értékeiről csak halvány képet is adhatnánk. Tudományos társulatok és folyóiratok feladata lesz ez s hosszú, tanulmányokba mélyedő órák eredménye és gyümölcse.

De lehetetlen nem jellemezni egy pár szóval az embert, aki a legteljesebb értelemben kiérdemelte a jó, az igaz és a „nemes" jelzőket. Egyik legrégibb kartársától hallottam temetése napján: kimondhatatlan nagy veszteség egyetemünkre, melynek büszkesége volt; tudós, akinek párja nincs; ártatlan és jó, mint egy gyermek. Nehezen jöhet valaki, aki méltó lesz az ő fényes tanszékére. Nála lényének ez az egész erkölcsi habitusa és filozófiája szerves kapcsolatban állanak egymással s nehéz megmondani, hogy az értéktanából foly-e nemes zárkózottsága és előkelősége, vagy született erkölcsi habitusából szükségképen következik az értékelésnek az a módja, amely hedonikus és utilitarius szempontoknak csak eszközi jelentőséget tulajdonít s önértéket csak az öntudatban, a szellemben, az intelligenciában lát. Bárhogy áll is a dolog, annyi bizonyos, hogy elmélet és gyakorlat, gondolkodás és életfolytatás soha szebb és gyönyörködtetőbb harmoniában nem egyesült, mint Bőhmnél. Nála az író és az ember egy; disharmoniának, ellenmondásnak nyoma sincs sem életében, sem írásaiban. Nála a tudós lelkiismerete parancsolja az igazság kutatását s az ember lelkiismerete az aszerint való életet.

Kerüli a közélet forumát; a törtetők zajos hadától messze vonul nemes egyénisége, amely fél mindentől, ami őt tiszta légköréből kivonhatná. Nem a tudás elbizakodott dölyfe és felfuvalkodottsága ez, hanem az értékét tudó, de az élet aprópénzére fölváltani nem akaró nemes ember szerénysége.

Így akarta elérni azt az ideált, melyet kitüzött magának, de amelytől — e sorok írójához küldött levelében szerényen írja — messzire elmaradt, mert „félmunka az embernek minden igyekezete".

S ez az igyekezet szakadatlan, bár eszében van Fichte mondása: „Kein Mensch, ja soviel wir einsehen, kein endliches Wesen wird im Guten bestätigt".

Az ember és világa eddig megjelent három kötete, melyről a magyar irodalom alig-alig vett tudomást, bármely gazdag irodalomnak dicsőségére válnék. E kötetekbe eltemetett szellemi kincset, a zavarosan és alacsony szempontok szerint értékelő magyar közéletnek és tudománynak ki kell ásnia, föl kell derítnie, hogy messzire világító sugarai ragyogjanak előttünk s jelezzék az útat, amely abszolut értékekhez vezet.

A vallásszabadság kihirdetése az 1568. tordai országgyűlésen. Kőrösfői Kriesch Aladár festőművész képe, melyet Torda város megrendelésére a milleniumi ünnepségek alkalmára a város tanácsterme részére készített, igen jól sikerült reprodukcióban megjelent Könyves Kálmán kiadásában. Akik a képet megszerezték, sajnosan érezték annak hiányát, hogy a képen szereplő egyénekről nincs semmiféle felvilágosítás. Ezt adjuk a következőkben magának a művésznek fogalmazásában s e helyen nyilvánosan köszönetet mondunk neki szives készségéért, mellyel felkérésünkre válaszolt.

„János Zsigmond fejedelemsége alatt 1568-ban Tordán, az ottani piaci templomban tartott országgyülésen a rendek kimondották, hogy: „Vallását mindenki szabadon gyakorolhatja.“ Dávid Ferenc, kolozsvári prédikátor e határozatot a következő szavakkal indokolta: „Mert a hit Istennek ajándéka.“ Ez az országgyülés volt egyúttal hivatalos megalapítója az unitárius vallásnak is. Ennek első papját s egyben martirját is — Dávid Ferencet — látjuk a kép közepén. Balra tőle emelkedettebb trónszékén a fejedelem, mellette két unokaöccse: Báthory István (a fejedelemtől balra) és Báthory Kristóf (jobbra). Mögötte áll az olasz Blandrata György, a fejedelemnek meghitt tanácsadója. Sokat hányatott ember, ki legutóbb Lengyelországból került az erdélyi udvarhoz és az unitáriusokéhoz hasonló tanokat hozott magával a külföldről. Báthory István és Csáky kancellár mögött állanak a szász rendek. Dávid Ferenc mögött balról (tőle jobbra) Csáky Mihály, a kancellár, ki nem vett nagyon részt a vallásos dolgokban, jobbról (Dávid Ferenctől balra) Heltai Gáspár, a mint a bibliát forgatja s egy másik papnak mintegy igazolja Dávid Ferenc mondását. Előbbre a padsorok között egy katholikus barát, aki megdöbben a hallottakon és Méhus Péter, debreceni prédikátor, aki szintén bizonyos kétkedessel fogadja a szónokló szavait. Mögöttük a templom kórusa alatt a székely rendek, fönn a kórusban az asszonyok, elöl pedig a padok között egynehány magyar rend, kiknek nevei nem fontosak.

Ez volna az egész országgyülés képe, azé az országgyülésé, a melynél szebbet, magasztosabbat alig ült ez a mi nemzetünk.

A képet a haza ezeréves fennállásának emlékére festettem, 1896-ban, Torda városa megrendelésére. Javarésze lenn készült a fehérmegyei Diódon, hol egy hatalmas csür volt a műtermem. Mivel a főbb szereplő egyéniségekről, egy-kettő kivételével, alig maradt fenn hiteles arckép, oda nevezetesebb erdélyi kortársak arcképeit használtam fel, akikről természet után készítettem arcképeket. Dávid Ferencről sem maradt fenn semmi egykorú kép, az ő fejét is teljesen képzeletemből alkottam meg.“

Báró Bánffy Dezső (1843—1911) hosszas szenvedés után Budapesten máj. 24-én elhunyt. Az erdélyi részek szülötte s ezért érthető, hogy egész élete egy nagy gondolat szolgálatában telt el. Ez a gondolat: Magyarországot magyarrá tenni. Nevéhez jelentékeny politikai sikerek fűződnek. S csak sajnálni lehet, hogy az utolsó évtized politikai alakulatai leszorították arról a működési területről, amelyen szintiszta fajmagyarságával s nagy tehetségeivel kiváló szolgálatokat tehetett volna a nemzeti gondolat megerősödésének és terjedésének. Mint egyházának hű fia gondnoka volt az erdélyi ref. egyházkerületnek s e minőségében vezető és irányító működést fejtett ki az utóbbi években. Egy darab magyar történelem száll vele sírjába és a magyarság sorsáért aggódó sok remény és várakozás.

Tanári értekezlet és beiktató ünnepély Székelykeresztúron. Tanáraink évi értekezletüket máj. 13-án tartották meg Székelykeresztúron a gimnázium rajztermében, Pap Mózes igazgató elnöklete mellett. *Hídegh Mihály* „Az emlékező tehetség fejlesztése az értelem rovására a számolás tanításánál", *Márkos Albert*, kinek értekezését belegsége miatt Péter Lajos olvasta fel, „Az elemi iskola viszonya a gimnáziumhoz", *Gálfalvy Sámuel* „A modern nyelvek tanításáról" c. értékes dolgozatokat mutattak be, melyekhez beható eszmecsere fűződött. Pap Mózes szabad előadása nyomán a figyelem felkeltéséről és ébrentartásáról tanúságos vita indult meg. Az értekezlet este ½8 órakor végződött. Máj 14-én, vasárnap d. e. az istentisztelet után a templomban iktatták be *Lőrinczy Géza* és *Derzsi Zoltán* tanárokat hivatalukba. Daniel Lajos felügyelő gondnok megnyitója után, előbbi „A reáliák nevelő hatása", utóbbi „Nagy költőink erkölcsnevelő hatása" c. tartották székfoglaló értekezéseiket. Pap Mózes a tanári kar, dr. Boros György az egyházi főhatóság, Gálfi Lőrinc a theologiai intézet, dr. Gál Kelemen a főgimnázium, Lőrinczy István esperes a keresztúri egyházkör üdözletét tolmácsolták. Mindkét ünnepélyen nagyszámú érdeklődő közönség vett részt.

Dr. Erőss Lajos (1857—1911.), a tiszántúli ref. egyházkerület püspöke püspöksége 3. évében súlyos operáció után váratlanul elhunyt Egyházkerülete nagy várakozással nézett főpapi működése elé, amely már-már szép reménnyekkel és kilátásokkal kecsegtetett. Egy szebb jövő mosolygó képét várták hivei s márc. 25-én az egész magyar ref. egyház fajdalmára meghalt. Végrendelete a maga puritán világfelfogásával meglepte a világot. Koszorútlan koporsóban, a divatos gyász teljes mellőzésével temették el első hitvese hamvai mellé.

Utódjául a közvélemény Dicsőfi debreceni lelkészt, dr. Balthazár hajdúböszörményi esperest és Szabolcska Mihályt, a temesváriak költő-papját emlegetik. Újabban Balthazár esélyei erősödtek.

A tiszai ág. ev. egyházkerület püspöke 59 szótöbbséggel *Geduly* Henrik, nyiregyházai lelkész, egyházkerületi főjegyző lett. Beiktatása máj. 16-án történt Nyiregyházán a magyarországi ev. egyház vezérférfiai jelenlétében. Az új püspök programmbeszédjét, melynek lényege az egyházközségi autonomia, az 1848. évi XX. t.-c. végrehajtása és az államsegély törvénybeiktásának szüksége volt, az ünneplő közönség nagy tetszéssel fogadta.

Dr. **Öreg János** (1838—1911.), a debreceni főiskola nyug. filozófiatanára máj. 6-án meghalt. Értékes irodalmi működést fejtett ki részint eredeti részint idegenből (angol, francia, német) fordított filozófiai műveivel. Irt Kiss Áronnal együtt nevelés- és oktatástant, gondolkozástant a Mill Stuart induktiv logikája nyomán, lélektant, jog- és állambölcselet kézi könyvét. Az evolució hive volt, Spencerért rajongott. Az akaratszabadság kérdésében (Erkölcsiség szabad akarat nélkül) determinista álláspontot foglalt el. Nagyobb számmal vannak fordításai, melyeket többnyire az akadémia és a természettudományi társulat megbizásából végzett.

Gróf Tisza István a keresztény szeretetről. A dunántúli ref. egyházkerület tavaszi közgyűlésén Kaposvárt gróf Tisza István főgondnok a közebéden felköszöntőt mondott, melyben a keresztény szeretetet magasztalta s annak a társadalom életében valóra válását hangsúlyozta.

„A biblia — úgymond — a maga vallását a szeretetre alapította, de fájdalommal látjuk, hogy milyen kevéssé tudott és talán még sok tekintetben milyen kevéssé tud ma is a szeretet igazi élő, éltető valósággá lenni a gyarló emberi társadalomban. Mennyit gyülölködtek a szeretet vallása nevében! Mennyi vér folyt, mennyi pusztulás áradt végig a földön a szeretet nevében! És talán közel két ezredévnek kellett lefolynia, amíg ma végre serény, de derengő hajnalpirt látunk az emberi lélek láthatárán és reménykedve hihetjük azt, hogy végre beevezünk egy boldogabb korszakba, amelyben nem üres jelszó, de éltető principiummá lesz a szeretet. Mit ér a mi vallásunk, mit ér a mi szervezetünk, mit ér a mi egész tevékenységünk szeretet nélkül? Hát vajjon ér-e a mi egyházi életünk valamit, ha abban élő valósággá nem tudjuk tenni a szeretetet, ha azt nem tudjuk belevinni abba az építő munkába, amellyel vallásunk összes híveit fel kellene karolnunk, előbbre kellene vinnünk egy tisztultabb, boldogabb emberhez és keresztyénhez méltóbb életbe? Vajjon nem kevés-e a mi összes erőnk arra, hogy teljesítsük ezt a feladatot, vajjon ha körülnézünk saját híveink körében, nem látjuk-e ott a tennivalóknak égetően szükséges, krisztusi munkánknak olyan óriási mezejét, amely parancsolólag követeli lelkünk egész erejét, lelkünk egész erejének odaadó munkálkodását? Vajjon hiven szolgáljuk-e a Krisztust, ha ennek az erőnek bármely csekély részét egyéb célokra, a más egyházakkal való torzsalkodásra fordítjuk, ahelyett, hogy saját egyházunk hívei között építő munkát végeznénk? Ha tehát szükségünk van a szeretet egész mezejére saját híveinkkel szemben, éppen úgy szükségünk van reá azokkal a testvéregyházakkal szemben, amelyek ha talán nem mindenben ugyanazon az úton, de szintén lelkük sugallatát követve, ugyanazt a nemes hivatást teljesítik. Mennyi kárt tesz a mai társadalomban a különböző vallásfelekezetek torzsalkodása! Mennyi becses erőt kötve emészt meg, fordít el Krisztus igazi szolgálatától! Már egyszer használtam azt a képet, de nem tehetek róla, újra, meg újra ajkamra kél: Bizanc theologusai jutnak eszembe, akik irtó háborut vívtak egymás ellen a homouzion és homojuzion miatt, amíg a barbárok fokosaikkal döngették a kaput. Ma is hallom kapuinkon a barbárok fegyvereinek döngetését. Ma is megfeledkezünk egyházunk legszentebb érdekeiről, ha nem ezek ellen vállvetett küzdelemre fordítjuk az egész erőnket. És ezért tölti el t. Uraim ünneplő, örvendetes hangulat az én lelkemet annak láttára, hogy protestáns egyházkerületünk e gyülekezése alkalmával, jelenlétével, rokonszenvével tisztel meg bennünket Kaposvár és Somogy vármegye társadalma valláskülönbség nélkül. Itt élni, feléledni látom azt a szeretetet, amelyikre mindnyájunknak égető szüksége van, amelyet a mi közös urunk, a Krisztus parancsol nekünk és amelynek szolgálatába kell adni nekünk erőnket egyaránt. Poharamat arra üritem, hogy ez az egyetértés, ez a békesség, ez a lelki összhang, ez a szeretet által áthatott vállvetett együttes működés szelleme éltesse és vezérelje Kaposvár város és Somogy vármegye társadalmát a jövőben is.“

Statisztika. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium középiskolai ügyosztálya statisztikai kimutatást készített és tett közzé arról, hogy az állami középiskolák igazgatóinak, rendes és helyettes tanárainak felekezetek szerint percentekben kifejezett száma hogyan aránylik az ország lakosságának felekezetek szerint percentekben kifejezett számához. Minthogy a kimutatás

szerint a kath. tanárok száma 3·16% -tel, az ágh. ev. tanároké 2·48% -tel, a ref. tanároké 0·13% -tel, a zsidóké 4·45% -tel, az unitáriusoké 1·48% -tel több mint amennyi reájuk a lakosság vallásfelekezetek szerint való megoszlása után jutna, ellenben a gör. keletieké 11·68% -tel kevesebb; ennélfogva várható hogy a közel jövőben, amíg a kiegyenlítődés megtörténik, csak gör. kel. vallású tanárokat fognak állami tanárokká kinevezni. Éppen ilyen összevető kimutatás történt arról is, hogy az egyes felekezetek középiskolái milyen %-ben részesedtek a 2,342.836 korona évi állami segélyből (Nem tudjuk benn van-e ebben a tanulmányi alap évi segélye is.) Ebből meg az tűnik ki, hogy az ág. ev.-ok 14·53% -tel, a ref.-ok 23·32% -tel többet; a kath.-ok 23·91% -tel, a gör. kel.-ek 11·57-% -tel, a zsidók 4·42% -tel kevesebbet kaptak, mint a mennyi őket a lakosság percentuális megoszlása szerint megilletné. Mi következik ebből? Minthogy fel kell tennünk, hogy a segélyeket a kulturális szükségnek, célszerűségnek és igazságosságnak megfelelőleg osztották ki, következik, hogy a felekezetek percentje szerint való kombinálás semmiféle reális alapot sem nyujt az államsegélyekre vonatkozó megállapításoknál. Tehát az ügyosztálynak ez az egész különös célzatú, az általános állami szempontta[l] összhangzásba nem hozható összeállítása fölösleges munka volt.

Uzoni Imre főgimn. rendes tanár beiktatása. Május 27-én d. e. 11 órakor iktatták be mennyiségtan-természettudományi tanszékre *Uzoni* Imre r. tanárt. Az ünnepélyt *Vári* Albert buzgó imádsága után Kozma Ferenc felügyelő gondnok nyitotta meg. A beiktatott tanár *Gondolatközlés elektromos hullámokkal* c. értekezését világos magyarázatokkal kisérve adta elő. Dr. Gál Kelemen igazgató a kollégiumi igazgatóság, Gyöngyösy Béla egyházi tanácsos a főhatóság, Csifó Salamon dékán a theologiai intézet, Szentmártoni Kálmán a székelykeresztúri testvérintézet üdvözletét tolmácsolták. A főtiszt. püspök úr távolléte miatt sürgönnyel fejezte ki jókivánságait. A szépen sikerült ünnepen nagyszámú érdeklődő közönség vett részt. Este a konviktus éttermében társas vacsora volt.

A Székely Társaság szózata. A székely leányoknak nagymérvű elvándorlása arra indította a marosvásárhelyi Székely Társaságot, hogy a messzebbre eltávozókat fenyegető sok veszélyre reámutatva, az anyákat felszólítja gyermekeik nagyobb védelmére. Az erről szóló kis füzetet a nép előtt leendő felolvasás céljából tanítóknak, papoknak, jegyzőknek, készséggel megküldi Szentgyörgyi Dénes titkár Maros-Vásárhelyen.

Üdülő helyek a Székelyföldön. A marosvásárhelyi székely társaság Maros-Torda, Udvarhely, Háromszék és Csikvármegyékben néhány nyári üdülő helyet rendez be az idén is tanítók számára. Részletes tájékoztatót bárkinek készséggel küld e tárgyban Szentgyörgyi Dénes, a társaság titkára, Marosvásárhelyen.

ARANYKÖNYV.

Kivonat Nagyernye unitár. leányegyházközség 1911. május 1-iki gyűlésének jegyzőkönyvéből.

2, *A templomépitési kéregetés elszámolása dolgában Boór Jenö lelkész* bemutatja a kéregetés ügyével kapcsolatos, összes irományokat, ezekkel igazolva, hogy ö 1450 drb. kérő szózattal és megfelelő számú kisérő irattal *461 drb. gyüjtőivet* küldött szét az egyház főbb tisztviselői, az összes lelkészek és l. e. községi gondnokok, az e. főtanács valamennyi tagja, végül egyes, általa jótékonyságukról ismert nemeslelkü nők és férfiak számára; ezenkivül jelenti, hogy a gyüjtésre önként ajánlkozó *Simó Gábor*, nagyernyei hitsorsos afia kezéhez *20 drb. gy. ivet* adott át, továbbá kimutatja, hogy a 461 drb. gy. ivből, mint *kézbesithetlen, visszaérkezett 6 drb., elutasitó válasz kiséretében* pedig *2 drb.*

Ez után tudatja lelkész, hogy legelső segélyül, az e. főhatóság vezetőségének pártoló ajánlásával együtt érkezett meg báró Petrichevich Horváth Kálmán főgondnok adománya, „újévi ajándék" gyanánt . . . 50·— K

majd Ferencz József püspök adománya . . . . . 50·— „

az ő közbenjárásával küldött a kolozsvári „Ált. Bank és Takarék." . . . . . 30·— „

A felhívásokra beérkezett további segélyek, lelkész kimutatása szerint a következők:

a	10. sz. gy.-iven	Kolozsvárról. Egyházközség	20·—	„
„	17. „ „	Sepsiszentgyörgyről: árkosi 10 K., kálnoki, kökösi, laborfalvi e. k. 5–5 K.	25·—	„
„	28. „ „	Marosvásárhelyről: Csongvay Lajos köri felügy. gondnok 50 K, gróf Haller János főispán 20 K, Köllő Ignác alispán, dr. Sárkány Miklós t. főügyész, Deák Lajos tanfelügyelő, Kárnász K. birtokos, Csiki László kir. t. tanácselnök 10–10 K, Rozsnyai F. 5 K	125·—	„
„	31 „ „	Szentábrahámról: Lőrinczy D. ny. altábornagy 10, Péterfi M. 1 K, E. k 2 K, többen 3·50 K.	16·50	„
„	36 „ „	Szentiványlaborfalváról: Szentiványi M. ny. alispán, köri felügy. gondnok	10·—	„
„	42 „ „	Székelykeresztúrról: dr. Jankovich Pál köri fel. gondnok	3·—	„

a 48	sz.	gy.-íven	Kolozsvárról dr. Gál K. igazgató, dr. Boros Gy. e. főjegyző 10 K., dr. Nyiredy G., Kelemen L., Pálfi M. tanárok 5—5 K., Nagy Gy., Márkos A. tanárok 2—2 K, László Gy., Uzoni I., Pancratz J., dr. Barabás Ábel, Hidegh M. tanárok 1—1 K, többen 2·20 K	51·20 K
„ 70	„	„	Bölönből: Orosz Ilona, Takarékp. 2—2 K, Kisgyörgy Tamas, Albert Lőrinc, Benedek Károlyné, özv. Boér Lajosné, Tana János, Márkos Julianna, Kiss Dénes 1—1 K, N. N. —·50 K, . . .	11·50 „
„ 74	„	„	Dombóról: Ütő Lajos	2·— „
„ 80	„	„	Selmecbányáról: Árkosi B. főmérnök . .	10·— „
„ 81	„	„	Kolozsvárról: Balogh J. ny. máv. felügyelő .	10.— „
„ 86	„	„	Budapestről: dr. Bedő Albert ny. államtitkár .	15·— „
„ 90	„	„	Székelyudvarhelyről: Barabás A. árv. elnök 5 K Orbán J. 1 K, többen 5·70 K	11·70 „
„ 96	„	„	Kolozsvárról: dr. Balázs F., dr. Balló J. p. titkárok 2 2 K, többen 2·50	6·50 „
„ 115	„	„	Selmecbányáról: Fekete L. 5 K, ifj. Fekete L. 1 K	6·— „
„ 116	„	„	Kolozsvárról: Fekete Gyula szolgabiró . .	5·— „
„ 117	„	„	Dicsőszentmártonból: dr. Ferencz Ákos főügyész	10·— „
„ 119	„	„	Nagyajtáról: dr. Ferenczy Géza ügyvéd . .	20·— „
„ 124	„	„	Fehértemplomról: Mártonffy I., Matskássy Gy., Gál Kálmán 1—1 K	3·— „
„ 128	„	„	Székelykeresztúrról: Gombos Sámuel . .	10·— „
„ 139	„	„	Nagyinkről: Imecs Jenő főszolgabiró . . .	2·— „
„ 140	„	„	Verespatakról: Imreh József főszolgabiró . .	10·04 „
„ 145	„	„	Désről: Kádár J.	5·— „
„ 164	„	„	Marosvásárhelyről: Márkos Ferencz . . .	20·— „
„ 169	„	„	Szolnokról: dr László Z., Mátéffy D. 2—2 K, dr. Aranyi Ö., Láncz Aurél, Kindlori J. 1—1 K	7·— „
„ 183	„	„	Kolozsvárról: Orbók F., Gálbory J. 1—1 K .	2·— „
„ 208	„	„	Budapestről: dr. Székely F. igazságügyi miniszter	10·— „
„ 226	„	„	Kolozsvárról: dr. Tóth György	10·— „
„ 250	„	„	Szentgericéről: Többen	2·20 „
„ 259	„	„	Székelyderzsről N. N.	—·50 „
„ 264	„	„	Magyarszovátról: Egyházközség	5.— „
„ 265	„	„	Kidéről: Ürmösy K. 3·60 K, Egyházközség 3 K, Fülöp Mózes lelkész, Pataky K., Székely M., Biró A. 1—1 K, többen 2·70	13·30 „
„ 269	„	„	Bágyonból: Egyházközség 4 K, ifj. Balogh P, 1 K, többen 8·72	13·72 „
„ 272	„	„	Komjátszegről: Egyházközség 4 K, id. Rázmán I., Komjátszegi Gy., Mezei S. 1—1 K, többen 13·12 K.	20·12 „
„ 273	„	„	Mészkőről: Egyházközség	10·— „

a 275 sz. gy.-iven Sinfalváról: Egyházközség 3 K, Balázs A. lelkész 1 k, N. N. —·50 K . . . . . 4·50 K
„ 278 „ „ Magyarsárosról: N. N. 5 K, Bedő G, Egyházközség 1–1 K, többen 2·40 K . . . . 9·40 „
„ 279 „ „ Torockóról: özv. Balogh Gy.-né, Bloczer Jánosné, Németh I., Vernes F., Almássy F., I. 1—1 K. . . . . 6·— „
„ 287 „ „ Küküllődombóról: Egyházközség 3 K, Székely S. 1 K, többen 10 K . . . . . 14·— „
„ 291 „ „ Küküllőszéplakról: Többen . . . . . 1·70 „
„ 307 „ „ Bözödújfaluból: Lőrinczi D. 5 K, Egyházközség 4 K, Opra Gy.-né, Hirsch Izsák rabbi 1—1 K, többen 9·04 K, ... 20·04 „
„ 314 „ „ Kissolymosról: Egyházközség 2 K, Kisgyörgy Imre 1 K, többen 8·30 K. . . . . 11·30 „
„ 323 „ „ Pipéről: Egyházközség 3 K, Székely Tihamér 2·24 K., Jobbágy S. 1 K, többen 2·76 K, . . 9·— „
„ 324 „ „ Ravából: Egyházközség . . . . . 5·— „
„ 327 „ „ Székelyszentmihályról: Egyházközség 5 K, Deák Miklós, Rozman Jakab 2—2 K, Miklós György 1 K, ... 10·— „
„ 332 „ „ Újszékelyről: Egyházközség 6·86 K, N. N. 2 K, Molnár Kálmán, Molnár K.-né, Bakó L., G. Buzogány M. és R. 1—1 K, többen 17·36 K, 30·22 „
„ 335 „ „ Székelyderzsről: Egyházközség 5 K, Hitelszövetkezet 3 K, Fogy. szövetkezet 2 K, Sándor Géza, Kiss J. 1—1 K, ... 12·— „
„ 345 „ „ Homoródszentpálról: Bencze J., Egyed Ferenc 1—1 K, többen 18·10 . . . . . 20·10 „
„ 350 „ „ Városfalváról: Egyházközség közös gyűjtésből 10·20 „
„ 375 „ „ Vámosudvarhelyről: Többen . . . . . —·60 „
„ 385 „ „ Süketdemeterfalváról: Többen . . . . . 2·44 „
„ 394 „ „ Székelyszenterzsébetről: Sándor A. 2 K, Szakács M. 1 K, többen 5·90 K, ... 8·90 „
„ 395 „ „ Kobátfalváról: Egyházközség, Gálffi K. 1—1 K, többen 10·06 . . . . . 12·06 „
„ 395 „ „ Kobátfalváról: Rozman N. 1 K, többen 6·40 K, 7·40 „
„ 396 „ „ Benczédről: Többen . . . . . 9·30 „
„ 404 „ „ Baróthról: Pál S., Kovács Gy., Kovács K., dr. Solymossy J. 2—2 K, N. N., N. N., Lengyel Gy., Incze F., ifj. N. N., Jancsó M., Polonyi Gy., Gaál A., Ambrus J., Babos A.-né, Tóth P., N. N., Kolumbán M., Székely M. 1—1 K, többen 12·20 K, ... 34·20 K
„ 407 „ „ Kilyénből, Egyházközség: 4 K, Imre J., József M., Szilágyi A.-né, Szilágyi M., Szilágyi Gy.,

			Ráduly A., Kovács A., özv Szilágyi D-né 1 1 K, többen 4·80 K, ...	16·80 K
a 420	sz.	gy.-íven	Székesről: többen	1 80 „
„ 426	„	„	Polgárdiból: Takács I., Berki I., Berki F., Császár I., Kalocsa P., Császár I., Molnár I., Szűcs F. 1—1 K., többen 3·20 K.	11·20 „
„ 431	„	„	Sátoraljaújhelyből: Mispál J. 3 K, Csizmár A. 2 K, Lerch J. Szlatniczky G., Bartalis L., Bendl Ig. 1—1 K, N. N. —·50 K, ...	9·50 „
„ 439	„	„	Brassóból: Móórné sz. Boór Ilona, Boór Jolán 10—10 K, ...	20·— „
„ 446	„	„	Predeáltelepről: Tóthpál Jánosné 2 K, Benedek Z. Damokos F., Szabó I. 1—1 K, többen 1 K.	6.— „
„ 449	„	„	Jobbágyfalváról: Nagy Jenőné 6 K, Szász M. László F., X. Y., Babcsán J 1—1 K, többen 6·30 K, ...	16·30 „
„ 451	„	„	Körtekapuról: Nagy Pál és neje 14 K, György Jánosné, Nagy Vilmos, Varró János 2—2 K,	20·— „
„ 452	„	„	Fehértemplomról: dr. György J. törv. biró 10 K, dr. Botár D., Dénes D., T. N., Seemayer N., Mártonffy J., László Sz., Szenttamásy N., Popesku Traján táblabiró, dr. Novaku Aurél, dr. Barabás 1—1 K	20·— „
„ 454	„	„	Iklandról: László János	5·— „
„ 456	„	„	Budapestről: gróf Bethlen István orsz. képviselő	50·— „
„ 460	„	„	Iklandról: Kilyén Lajos 20 K, Lázár Ferenc 10 K, Salgó Zoltán, Kilyén Mózes, Balog László 5—5 K, Balog S, Nagy M., Albert Istvánné, Nemes J., Balog István 2—2 K, Aszalós J., Dobos J., Nemes M., 1—1 K, ...	58·— „
—	—		Nagyernyéből: Kisgyörgy Károly . . .	10·— „
—	—		Siménfalváról: Hitelszövetkezet	10·— „
—	—		Vizaknáról: dr. Zsakó Andor	2·— „
—	—		Jobbágyfalváról: Nagy Jenő jegyző gyűjtése .	3·— „
				Összesen: 1124·59 K

Annak figyelembe vételével, hogy többen a mások kezéhez megküldött gyűjtőívek felhasználásával adakoztak, a 461 gyűjtőívből — lelkész számítása szerint — idáig összesen 96 drb. gyűjtőív tekinthető elintézettnek.

Kodok István gondnok elismeri, hogy lelkész az általa felsorolt összes adományokat pontoson beszolgáltatta az egyházközség pénztárába.

(Határozat.)

Nagyernye unitár. 1 e. községe a templom-építés érdekében foganatosított kéregetésnek 1.24·59 K összegü, idáig elért eredményét, a midőn *örvendetes tudomásul veszi,* mindenekelőtt *dicséretet mond és hálát ad a jó Istennek,* hogy Ő, a könyörületnek lelkével, a nemesen érző, szerető emberbarátok

hű szivét szükségben sinylődő, kis egyházközségünk elesett ügyének felkarolására indította, egyúttal *elismerését, meleg köszönetét nyilvánítja* mindazon *kegyes lelkü adakozóknak,* akik adományaikat az igaz ügy oltárárára készségesen letették; egyszersmind megbizza lelkészt, kérje fel a „*Keresztény Magvető*“ szerkesztőségét, hogy *a mai gyülés jegyzőkönyvének jelen pontját,* amely a templom-építési kéregetésből befolyt adományok kimutatását tartalmazza hivatolt folyóiratnak „*Aranykönyv*“ *c. rovatában,* egész terjedelmében *közzé tenni sziveskedjék;* megbizza továbbá lelkészt, hogy ezen közleményből megfelelő számú különlenyomatot szerezzen be és *valamennyi, gyüjtésre felkért egyén, illetve testület részére küldje meg,* avégből, hogy az egyházközség ezen eljárásával az eddigi adakozókkal szemben necsak kegyes *adományaiknak átvételét nyugtázza,* hanem, hogy a küldött segélyekért *elismerő, hálás köszönetét is tolmácsolja;* ezenkívül azért is, hogy ujabb értesítés által mindazokat, *akik talán még ez után óhajtanak adakozni,* ebbeli nemes szándékuknak megvalósítására, ismételten teljes bizalommal és a legnagyobb tisztelettel *felkérje;* és azért is, hogy azokat, *akiket akaratuk vagy körülményük az adakozásban akadályoznának,* felkérje, hogy a *kezükhöz megküldött gyüjtőivet* — ha üresen is — *visszaszármaztatni sziveskedjenek.*

Az egyházközség utóbbi megállapodásának határozattá emelését annyival inkább kivánatosnak látja, mert *csak igy tartja lehetőnek, hogy a kéregetés dolgában lelkész az ő gyülekezete, az egyházközség pedig a nyilvánosság előtt — mielőbb — véglegesen elszámolhasson* és mert jórészben *csak a kéregetés végeredményének ismerete után* lesz az egyházközség abban a helyzetben, hogy elbirálhassa: *vajjon a mi épülő, de — fájdalom — félbenmaradt, édes kicsi templomunk teljes felszerelésének, ezzel használatba vételének kedves örömünnepét, mely boldog idő rejtegeti, zárja magában? vajjon a közeli, vagy majd csak a távoli jövő?*

E kivonat hiteléül:

Ikland, 1911. május 1.

Gálffy Béla,
h. jegyző.

Boór Jenő,
unit. lelkész.